



Fale Alea 'o Tonga

**KO E MINITI 'O E**

**FEME'A'AKI**

**'A E HOU'EIKIMĒMIPA**

**'O E**

**FALE ALEA 'O TONGA**

FIKA

12A

'Aho

Tu'apulelulu, 27 Sune  
2019

**Fai 'i Nuku'alofa**

## HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

### 'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua  
Ha'apai

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua

### Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Samuela 'Akilisi Pōhiva

'Eiki Tokoni Palēmia

Sēmisi Lafu Sika

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tuku'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

*Dr. Tu'i Uata*

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmate Afī, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

Māteni Tapueluelu

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Toutai

Sēmisi Tauelangi Fakahau

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Mo'ui

*Dr. Saia Ma'u Piukala*

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Penisimani 'Epenisa Fifita

'Eiki Minisitā Ngoue

Losaline Ma'asi

### Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Ma'afu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1

Vava'u.

Lord Tu'i'afitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2

Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

### Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Siaosi Sovaleni

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Tevita Lavemaa

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Sāmiu Kuita Vaipulu

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

'Akosita Lavulavu

Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua

Vātau Hui



**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 12A/2019  
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

*‘Aho : Tu‘apulelulu 27 Sune , 2019*

*Taimi : 10.00 pongipongi.*

<b>Fika 01</b>	<b>:</b>	<b>Lotu</b>
<b>Fika 02</b>	<b>:</b>	<b>Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea</b>
<b>Fika 03</b>	<b>:</b>	<b>Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea</b>
<b>Fika 04</b>	<b>:</b>	<b>KOMITI KAKATO:</b>
		<p><b>4.1 Lao Ke Fakahu Atu ‘A e Pa’anga Ki he Ngaahi Ngaue ‘a e Pule’anga 2019/2020 – Lao Fika 21/2019</b></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• <b>Polokalama Patiseti ‘A e Pule’anga ki he Ta’u Fakapa’anga Ngata ki he ‘aho 30 Sune, 2020</b></li> <li>• <b>Fakamatala Patiseti 2019/2020</b></li> <li>• <b>Palani Ngaue ‘a e Ngaahi Potungaue Fakapule’anga 2019/20 – 2021/22</b></li> <li>• <b>Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e ‘Atita Seniale ki he 2019/2020</b></li> </ul>
		<p><b>4.2 Lipooti Fika 01/2019 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakapa’anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’anga (fekau’aki mo e ‘Esitimeti ‘o e Ta’u Fakapa’anga 2019/2020)</b></p>
<b>Fika 05</b>	<b>:</b>	<b>Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’anga Tonga ki he ta’u ‘oku ngata ki he ‘aho 30 ‘o Sune 2018</b>
<b>Fika 06</b>	<b>:</b>	<b>Ngaahi Me’a Makehe</b>
<b>Fika 07</b>	<b>:</b>	<b>Kelesi</b>

## Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	8
Lotu .....	8
Ui ‘a e Fale .....	8
Poaki.....	8
Me’a ‘Eiki Sea.....	8
Tu’utu’uni Sea hoko atu ngāue Fale ki he ‘Esitimeti.....	9
Fokotu’u ke alea’i fakataha pē ‘a e Lipooti Kōmiti Pa’anga mo e ‘Esitimeti.....	9
Ngaahi fakafehu’ia pē ‘oku ‘i fē’ia ‘a e Palēmia .....	10
Tapou kapau kuo fuofuolao mai tengetange Palēmia pea ke fakafisi .....	14
Tali Pule’anga tengetange Palēmia pea ‘oku ‘i ai pe totonu Nōpele ke ne fehu’ia e Palēmia..	16
Kole ki he ‘Eiki Minisitā Mo’ui ke fakamāhino mai tu’unga mo’ui lelei e Palēmia.....	18
Kōmiti Kakato .....	18
Me’a e Sea .....	18
‘UHINGA ki he fokotu’u ke ‘oua pālōti’i Lipooti Kōmiti Pa’anga .....	21
Tokanga ‘oku ta’efakalao ke fokotu’u mai ha vouti ke fakapaága ia mei ha vouti kehe .....	22
Tali Pule’anga nau foki vakai’i ngaahi fokotu’u Kōmiti Pa’anga fe me’a lava mo ta’elava	22
Fokotu’u pe ‘e malava ke ngāue’aki ‘a e 13 miliona pa’anga talifaki .....	22
Tapou ki he Pule’anga ke fakakaukau’i ngaahi fokotu’utu’u fai atu Kōmiti Pa’anga.....	24
Fakakaukau fakalukufua Pule’anga fekau’aki mo e fokotu’u fekau’aki mo Sia’atoutai .....	25
Tokanga ki he Polokalama 15 fakafuofua ki he 77 miliona hono mahu’inga.....	27
Tokanga ke fakaiuia ngaahi kolo mei he 77m tufa ‘inasi Pule’anga & fakamoua’i ai taimi to’utupu.....	27
Fokotu’u ke fakapaasi Vouti fika 1 - ‘Ofisi Palasi .....	29
Fokotu’u ke fakalukufua pe hono tali Patiseti .....	30
‘UHINGA ke fakavouti fakapaasi ‘Esitimeti kae maau ai ngāue.....	30
Poupou ke fakapaasi fika 1 mo ua pea ke fakatokanga’i Lipooti Kōmiti Pa’anga.....	31
Poupou ke fakalukufua pe alea’i Patiseti.....	31
Poupou ke alea’i fakavouti he ka fakalukufua alea’i Patiseti ke vave ngāue Fale .....	32
Fokotu’u fakapaasi Vouti Tau Malu’i Fonua & Potungāue Fonua & Savea ke fakapaasi....	33
Fokotu’u ke fakapaasi Vouti 1-25 tukukehe vouti 2 & 8 .....	34
Fokotu’u tali ‘a e Vouti fika 1 – ‘Ofisi Palasi .....	35

Fokotu’u ke fakalukufua kae ‘oua ‘e fefokifoki ‘aki tipeiti .....	35
Fakamanatu ko e Vouti ‘oku fakafehoanaki ia mo e ú palani fakata’u .....	36
Poupou ke alea’i Vouti Potungāue Fonua mo e Kelekele .....	36
Liliu ‘o Kōmiti Kakato .....	38
Fokotu’u Pule’anga ke fakalukufua hono fakapaasi ‘Esitimeti.....	39
Fokotu’u ke fakavouti alea’i ‘Esitimeti .....	39
Pāloti tali ke tali fakalukufua e Patiseti 2019/2020 .....	40
Fakamalanga ‘Eiki Sea Vouti Fika 2, Fika 3, Fika 4.....	41
Vouti fika 2 – ‘Ofisi Fale Alea .....	41
Fokotu’u Kōmiti Pa’anga fakalahi Patiseti Fale Alea ki he <i>CO</i> mo e <i>CF</i> .....	41
Fokotu’u Kōmiti Pa’anga vahe’i \$200,000 ki he <i>E-Parliament</i> .....	41
Fiema’u tali mahino ‘a e Pule’anga ki he ngaahi polokalama ngāue Fale Alea fiema’u fakapaasi he ‘Esitimeti.....	42
‘Ikai malava Tohi Tu’utu’uni Ngāue Fale Alea fokotu’u ‘aitemi fo’ou ki ha vouti .....	43
Fakamāhino ‘Eiki Sea ‘ikai ha polokalama fo’ou ka ko e hiki ki he ‘ū vouti lolotonga.....	43
Tokanga tapu ke ‘ai ha ‘aitemi fo’ou tānaki mai ki he mata’ifika ‘Esitimeti.....	44
Fakahā Minisita Pa’anga malava fakalelei vāhenga kau ngāue mei he Vouti Fale Pa’anga kae tali ki he <i>review Remuneration Authority</i> .....	45
Hoha’a ki he fokotu’u Kōmiti Pa’anga hiki mei he 22500 ki he 200,000 Patiseti ki he <i>E-Parliament</i> .....	45
Tali Minisita Pa’anga fekau’aki mo e kole fakalahi patiseti ki he <i>E-Parliament</i> .....	46
Fakapapau’i Minisita Pa’anga ‘e tuku pe pa’anga ki he E-Parliament he vouti Fale Pa’anga .....	46
Tokanga ki he fokotu’u fakalelei vāhenga kau ngāue ‘Ofisi kau Fakafofonga Kakai .....	46
‘Ikai fu’u māfana Kapineti fekau’aki mo e vāhenga kau ngāue ‘Ofisi kau Fakafofonga Kakai .....	47
Fakama’ala’ala ki he vāhenga fokotu’u mai ma’a e ‘Ofisi kau Fakafofonga Kakai.....	48
Fakamahino ‘ikai ha pa’anga makehe he Patiseti lolotonga ki he fakatau me’alele .....	48
Fakama’ala’ala he fokotu’u hiki pa’anga vāhenga mei he 32,356-60,000 ‘Ofisi kau Fakafofonga Kakai .....	48
Fokotu’u ke toloi ki he ta’u fakapa’anga hoko kae ‘uluaki ‘atita’i ‘ū ‘ofisi fakavāhenga ....	49
Tokanga ki he ‘ikai ha palani ki he fokotu’u Kōmiti Pa’anga he Patiseti .....	49
Fakahā ‘ikai fe’unga 32,356 vahea mai ki he vāhenga ‘Ofisi kau Fakafofonga .....	50
‘Ikai tali Pule’anga fokotu’u hiki vāhenga kau ngāue ‘Ofisi kau Fakafofonga.....	50

Kole fakama'ala'ala tu'unga 'i ai vahe kau ngāue ngaahi 'ofisi fakavāhenga.....	50
'Ikai tali Pule'anga fakalahi ki he ngaahi 'ofisi fakavāhenga .....	50
Lolotonga fakahoko alea vaha'a <i>TCC</i> mo Fale Alea - <i>Telecommunication</i> .....	51
'Ikai tali Pule'angá hiki Vouti ki he <i>Telecommunication</i> 'a e Fale Alea kae fua pe ia Pule'anga .....	51
Tokanga ke hiki vouti ki he 'ave fakafaito'o ki muli kau Mēmipa .....	52
Fakahā ka nounou e pa'anga ki he folau fakafaito'o ki muli lava pe ke fakahoko kae tu'uma'u pe Patiseti lolotonga.....	52
Tokanga ki ha Patiseti he 2019/20 ma'a e Fale Alea e To'utupu.....	52
Tali Pule'anga fekau'aki mo e kole Patiseti ki he Fale Alea To'utupu.....	53
Vouti Fika 3 'Ofisi 'Atita Seniale.....	53
Fakamāhino 'Eiki Sea kehekehe mafai pule Fale Alea mei he Pule'anga .....	54
'Ikai tatau Palani Ngāue Fale Alea mo e taumu'a ngāue Pule'anga .....	54
Fokotu'u Kōmiti Pa'anga tānaki 1 kilu ki he Patiseti 'Atita Seniale.....	54
'Ikai tali Pule'anga fakalahi 1 kilu Patiseti 'Atita Seniale.....	55
Vouti Fika 4 'Ofisi 'Omipatimeni .....	55
Poupou ke hiki patiseti 'Atita Seniale kef eau 'aki ngaahi ngāue faka'atita .....	57
Fakama'ala'ala Kōmiti Pa'anga 'uhinga ki he fokotu'u 1 kilu fakalahi Patiseti 'Atita .....	58
Fehu'ia pa'anga hū mai mei he fakatau ngoue kakai ki muli .....	59
Fakahā Minisita Pa'anga e lisi 'o e ngaahi fiema'u mei he Kōmiti Pa'anga Fale Alea .....	60
Fakama'ala he 77 miliona he Polokalama 15 e Patiseti .....	60
Tokanga 'ikai vahevahe taau me'a'ofa Pule'anga ki he ngaahi 'otu motu .....	61
Ongo'i lahi vahevahe 1 mano ki he Kōvana Vava'u kae 3 mano tupu Kōvana Ha'apai .....	64
Ke fakatokanga'i ko e me'a'ofa 'oku 'ikai fiema'u ha palani ngāue ki ai .....	65
Tali Pule'anga fekau'aki mo e vahevahe me'a'ofa ki he 'otu motu.....	67
Fakama'ala'ala he 20 miliona \$ tauhi 'i Fale Pa'anga .....	68
Tokanga ki he 35000 pa'anga 'ave ki he Potungāue Leipa.....	68
Tali Pule'anga fekau'aki mo e pa'anga ki he Potungāue Leipa .....	69
Fehu'ia pa'anga hū mai mei he ngoue hū ki muli .....	69
Tali Pule'anga ki he 5 kilu 'ave ki he vouti Potungāue Leipa.....	69
Fokotu'u ke fakapaasi 'Esitimetri.....	71
Fokotu'u 'ai me'alele fo'ou Kovana Vava'u mei he vouti me'alele Fale Pa'anga .....	71
Pāloti'i 'o tali Lao fika 21/2019 – 'Esitimetri 2019/20 & Palani Ngāue Pule'anga 2019/20.	73

Liliu ‘o Fale Alea .....	74
Lipooti ngāue kuo lava mei he Kōmiti Kakato .....	74
‘Ikai fiemalie ki he founa feme’a’aki he Kōmiti Kakato .....	75
Fiema’u fakama’ala’ala ki he ngaahi polōseki ‘ikai mahino taumu’a.....	75
Fakamatala ki he lisi ‘o e ngaahi polōseki makehe .....	76
Ta’efiemālie ki he silini 1 mano ‘ikai ke fakamahino e taumu’a pa’anga ko ia.....	76
Tokanga ki he polokalama 17 & 20 he Patiseti fe’unga mo e 139 miliona.....	77
Tokanga ki he tu’u e Tu’utu’uni Ngāue Fale Alea kupu 144.....	77
Pālōti’i ‘o tali Lao tu’o 2 Patiseti 2019/20 .....	77
Lau tu’o 3 Lao ‘Esitimeti 2019/20 .....	78
Tokanga ki he totongi no ‘a e Pule’anga fe’unga mo e 38 miliona tupu.....	78
Tokanga ki he ngaahi mo’ua nō e Pule’anga .....	82
Tokanga ki he ngaahi fika he Patiseti ‘oku ‘ikai tonu pea ‘oku ngāue hala’aki.....	82
Fehu’ia pe ‘oku vahe’i he Patiseti ha sēnití ke totongi ‘aki aleapau mo e <i>Kacific</i> .....	83
Tokanga ki he sēnití he Patiseti ki ha increment na’e palōmesi ange ki he kau faiako.....	83
Tokanga ‘oku monuka pea ke tauhi melino mo e ngeia ‘a e Fale .....	84
Pālōti’i ‘o tali lau tu’o 3 Lao Fakaangaanga Patiseti 2019/20 .....	85
Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e ‘Atita Seniale ki he 2019/2020 .....	86
Kole ke fakatokanga’i Pule’anga fiema’u ‘Ofisi ‘Atita .....	86
Pālōti’i ‘o tali Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e ‘Atita Seniale ki he 2019/2020.....	87
Ngaahi me’a makehe.....	87
Kole ‘a’ahi Fale Alea Ha’apai 13 .....	87
Fakamālō’ia e Minisita Pa’anga mo ‘ene kau ngāue he lava lelei Patiseti ta’u ni .....	87
Pālōti’i ke tali hano fakafaingamalie’i taimi ‘a’ahi Fale Alea .....	88
Tokanga ki he kau mai kau sekelitali ‘Ofisi Ngaahi Vāhenga fili he ‘a’ahi Fale Alea.....	88
Pālōti’i ‘o tali ke fakafaingamalie’i pe taimi ‘a’ahi Fale Alea.....	89
Fakamālō ki he ngaahi fengau’e’aki kotoa lava ke fakapaasi ai Patiseti.....	90
Kelesi.....	90
Fakamā’opo’opo Feme’a’aki Fale Alea ‘o Tonga .....	91

## Fale Alea ‘o Tonga

**Aho:** Tu’apulelulu, 27 Sune 2019

**Taimi:** 1010-1015 pongipongi

**Sātinī Le’o:** Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*)

**‘Eiki Sea:** Kole atu Hou’eiki ke mou hiva mai e lotu e ‘Eikí.

### Lotu

*(Na’e kau kotoa e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea hono hiva’i e lotu e ‘Eikí.)*

### Ui ‘a e Fale

**‘Eiki Sea:** Kalaké ui e Hou’eiki Mēmipá.

**Kalake Tēpile:** Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá tapu mo e ‘Eiki Tokoni Palēmiá mo e Hou’eiki Minisitā e Kapinetí. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afiō kae ‘uma’ā e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí kae ‘atā ke fakahoko hono ui e Falé ki he pongipongi ní, ‘aho Tu’apulelulu 27 ‘o Sune, 2019.

*(Na’e lele heni ‘a hono ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá.)*

<002>

**Taimi:** 1015-1020

Eiki Sea, ko e ngata’anga e taliui.

### Poaki

Ko e poaki. Poaki mai ‘a e ‘Eiki Palēmia. Kei hoko ‘a e poaki folau ‘a e ‘Eiki Minisitā ki he Ngāue Fakalotofonua. oenga ‘o e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ’ikai tali mai honau ui. ‘Oku ‘i ai ‘a e tui, ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

### Me’a ‘Eiki Sea

**‘Eiki Sea:** Fakatapu ki he ‘Afiō ‘a e Tolu taha’i ‘Otua, ‘oku ‘afio ‘i hotau lotolotonga. Tapu pea mo ‘Ene ‘Afiō, Tama Tu’i Tupou VI. Tapu pea mo e Ta’ahine Kuini, Nanasipau’u. Tapu pea mo Hou’eiki. Tapu atu ki he ‘Eiki Tokoni Palēmia, pehē foki kihe Hou’eiki Minisitā, Tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele. Tapu pea mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí. Mālō ho’omou laumālie lelei kihe pongipongi ni, Hou’eiki. Hangē pē ko e ngāue kuo tufa atu ‘i he’etau ‘Asenita pea ‘oku mou ‘osi mea’i hifo pē ki he pa’anga ngāue ‘a e Pule’anga ‘oku kei ‘i he Kōmiti Kakato. Kimu’a pea tau hoko atu ki he ngāue ko ia ko u fie fakahoko atu ke mou mea’i Hou’eiki. Ko u fiefia ‘i he pongipongi ni, ke u talitali ‘a e kau ngāue ‘Ofisi ‘o e *Constituency*. Nau lava mai



ki he'etau fakataha 'o e pongipongi ni. Ko e kongā eni 'a e ako ma'a nautolu 'oku fakahoko 'e he kau ngāue ko eni 'i Fale Alea. Pea 'i he māhina kuohili na'e 'a'ahi atu 'a e kaungāue 'o e Fale Alea, ki he 'u 'Ofisi ko eni. Pea 'oku kau 'enau ako 'i he pongipongi ni, 'i he polokalama ke pou pou'i mo fakaivia'i kinautolu. Koe'uhi pē ko 'enau ngāue ma'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea, 'i he 'u *constituency office*.

### Tu'utu'uni Sea hoko atu ngāue Fale ki he 'Esitimetī

Ko ia, Hou'eiki! Ko 'etau polokalama ngāue u kole atu ki he Sea 'o e Kōmiti Kakato. 'Oku taimi ke tau hiki mei he Līpooti ko ena 'a e Kōmiti Pa'anga tau hoko atu ki he 'Esitimetī koe'uhi pē ko e taimi 'oku toe, 'o ngāue fakakupukupu pē. Ko u fokotu'u atu ke hiki 'a e Vouti Fika 2 pea mo e Vouti Fika 8 ke toki alea'i faka'osi. Ko e 2, Fale Alea. Ko e 8 'a Fale Pa'anga. Ko u tui ko e vouti 'e ua ko ia 'e lōloa 'a e feme'a'aki. Pea 'i he'ene pehē, 'oku fakapotopoto ange ke toki faka'osi 'a e alea 'a e Fale, ki he Vouti 'e ua ko ia. Tongatapu 3 me'a mai.

### Fokotu'u ke alea'i fakataha pē 'a e Lipooti Kōmiti Pa'anga mo e 'Esitimetī

**Siaosi Sovaleni:** Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'u na Sea. Tapu mo e Tokoni Palēmīa, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Sea ko e tokanga pē ki he 'ai ko eni ke pehē ke tuku 'a e Līpooti ko eni mei he Kōmiti Pa'anga. Ko e fokotu'u pē Sea. Ke tau talanoa pē kitautolu 'i he 'u Vouti, 'alu fakataha pē mo e 'u Līpooti. He ko e 'uhinga 'oku 'i ai pē 'a e 'u me'a, tau pehē ko e ngaahi 'uhinga ke 'ohake ai 'a e ngaahi 'elemeniti 'i he ngaahi Vouti, mei he Līpooti ko eni 'a e Kōmiti Pa'anga. 'A ia ko e fokotu'u pē ia Sea. Ke 'oua 'e pehē kuo 'osi 'a e Līpooti ko eni Pa'anga. Ka tau hoko atu kitautolu ki he talanoa 'Esitimetī, pea mo e kongā pē 'oku *relevant* mei he Kōmiti Pa'anga, 'i he 'etau hokohoko atu ko eni ....

<004>

**Taimi:** 1020-1025

**Siaosi Sovaleni:** ...feinga ke lava 'a e 'Esitimetī, mālō Sea.

**'Eiki Sea:** Mālō Tongatapu 3, ko hono fakalea 'e taha ko 'etau fakatokanga'i 'a e Lipooti mei he Kōmiti Pa'anga, he 'oku 'i ai pē 'a e 'ū kongā kehekehe 'oku felāve'i pea mo e 'Esitimetī tonu, 'e toki mahino pē 'a e tu'utu'uni 'a e Fale 'i he 'Esitimetī pē 'e tali pē 'ikai 'a e Lipooti ko eni, 'a e 'ū ko ia 'o e Lipooti. 'I hono aofangatuku hou'eiki ko e Lipooti ko ē mei he Kōmiti Pa'anga, ko e hangē ha'anau *recommendation*, pea ko hono tali ko ē 'ū *recommendation* ko ia toki makatu'unga ai hono tali 'a e vouti ko ē 'oku felāve'i mo e kongā ko ia 'o e lipooti, 'a ia 'oku 'ikai tonu ke tau tali pē ta'etali fakalukufua 'a e Lipooti, he 'oku lave ia ki he 'ū kongā kehekehe 'o e 'Esitimetī 'e toki mahino pē he feme'a'aki ko ē 'i he 'Esitimetī pē 'oku tali 'a e ngaahi me'a 'oku 'ohake 'i he Lipooti pē 'ikai. Me'a mai Fakafofonga Nōpele Vava'u.

**Lord Tu'ilakepa:** Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu atu ki he Tokoni Palēmīa kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Kāpineti, Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā kau Fakafofonga 'o e Kakai.

‘Eiki Sea ko ‘eku tu’u pē ‘aku ‘i he pongipongi ní mālō mu’a ho’o laumālie, kei ma’u pē fatongia ‘o e Feitu’u na ke fakahoko atu ‘i he pongipongi ni. Sea ‘oku ou kole pē au ki he Feitu’u na, fēfē mu’a ke tau hoko hoko pē tautolu ia ‘i he tu’unga ko ena ‘oku lolotonga fakahokohoko ‘i he taimi ni. Kapau te ke me’a ki he kongā lahi ‘o ‘etau ‘Esitimeti ‘a e Fale Alea, kuo ‘osi lahi ‘a e ‘aho mo e taimi na’e fai ai ‘a e feme’a’aki ki ai ‘Eiki Sea. Ko ia ‘Eiki Sea mahalo ko e ‘ikai ke to e ‘i ai ha to e fu’u me’a ia te tau to e lava ‘e he Fale ni, pē ko ha ni’ihi pea tautautefito ki he Feitu’u na ko e vouti ia ‘a e Feitu’u na, ke to e fai ha to e liliu ‘i he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e Hou’eiki Pule’anga, ‘oku nau ‘osi laumālie pē nautolu ki he ngaahi me’a ko ē ‘a ia ‘oku nau laumālie ki ai ki he fokotu’u ‘Eiki Sea.

### **Ngaahi fakafehu’ia pē ‘oku ‘i fē’ia ‘a e Palēmia**

Ko e ki’i me’a pē ‘oku ou kole atu ‘Eiki Sea ko e ki’i me’a ‘e taha Hou’eiki Pule’anga ko e ki’i fehu’i atu kia kimoutolu fakamolemole, ‘oku ‘i fē ‘etau ‘Eiki Palēmia, koe’uhí ko e taimi mōmeniti faingata’a mo mātu’aki fiema’u lahi ‘aupitopito ‘a e ‘Eiki Palēmia koe’uhi ko e tu’unga ‘oku ta u ‘i ai ‘i he taimi ni ko e Patiseti ‘Eiki Sea ‘oku ki’i lahilahi ‘ene me’a folau, pea ‘oku ‘ikai ke mahino ki he mātu’a ‘i he Fale ‘Eiki ni ‘Eiki Sea, pē ko e folau ...

**‘Eiki Palēmia Le’ole’o:** Sea ka u ki’i tokoni atu mu’a.

**Lord Tu’ilakepa:** ...pē ko e tengetange pē ko e ...

**‘Eiki Palēmia Le’ole’o:** Ko e ‘Eiki Palēmia na’e ‘osi fakahoko atu ‘ene poaki ki he Feitu’u na, pea kuo ‘osi tali ‘e he Feitu’u na, pea ko e tu’u ko ia ‘oku ne ‘ilo.

**‘Eiki Sea:** Ko e tokoni atu ki ho’o me’a Fakafofonga Nōpele ...

**Lord Fusitu’a:** Sea, ko e ki’i fakatonutonu atu Sea. ‘Oku ou faka’apa’apa’i ‘aupito ‘a e me’a ‘a e Tokoni Palēmia, pea ko e me’a fakapango’ia ‘a e motu’a ni kapau ‘oku ‘i ai ha tohi poaki tengetange pē ‘oku tau ui ko e *sick leave*, kā ‘oku ‘ikai ke tatau ia pea mo e me’a ‘oku hoko fakasino ki he tokotaha ko ia. ‘Oku ma’u ‘e he motu’a ni ‘a e tohi mei he *PA* ‘a e Palēmia ki he loea ko Nalesoni Tupou ke ne uki ‘a e ngaahi fakataha uike ‘e tolu ‘i Nu’usila ‘i he funga ko ia ‘oku tonu ke tengetange, pea kuo ‘omi mo e tali ‘a Nalesoni Tupou ki ai, ko ia ai ‘oku ki’i nenefu ki he motu’a ni, hā nai ‘a e tu’unga ko ia ke ‘ai mai mu’a ke mā’ala’ala lelei.

**‘Eiki Palēmia Le’ole’o:** Sea, ‘oku kehekehe pē foki ‘a e tu’unga ‘o e tengetange, he ‘oku ngofua pē ke te to e talanoa ki ha ni’ihi, ‘e ngofua pē ke te to e ‘alu ki he lotu, ‘e ngofua pē ke te ‘alu ki ha falekai he lolotonga ‘ete tengitange, ‘ikai ke ‘uhinga ‘a e tengetange ia ke ha’i kita ia ‘i ha mohenga ‘oku ‘ikai ke te to e lava kita ia ‘o to e fai ha me’a.

**Lord Fusitu’a:** ‘Io ‘oku lelei pē me’a ki ai kā ko e fakataha fakapolitikale kae fakapa’anga ‘aki ‘e he pa’anga tukuhau ‘a e kakai, ‘oku ‘ikai ke totonu ia ‘Eiki Sea.

**‘Eiki Sea:** Hou’eiki ko e tohi eni na’e ‘omai mei he ‘Ofisi ‘o e Palēmia, na’e ma’u ‘e he ‘Ofisi ‘o e Sea ‘i he 4.45 ‘aneafi ko e tohi poaki ‘a e ‘Eiki Palēmia mei he ‘aho 25 ‘o Sune ki he ‘aho 2 ‘o Siulai. ‘Oku makatu’unga ‘ene tohi poaki ko e folau fakafalemahaki ‘a e ‘Eiki Palēmia ki Nu’usila.

**Siaosi Sovaleni:** Ki'i fehu'i pē 'a ia na'e me'a atu ia ki Nu'usila pea toki 'omai 'a e tohi poaki? He kapau ko e 'aho 25 na'e poaki mai ai kae toki ma'u 'e he Feitu'u na 'aneafi 'aho 26?

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Tapu mo e Feitu'u na Sea pea tapu pea mo e ...

<005>

**Taimi:** 1025-1030

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** ... Hou'eiki 'o e Fale 'eiki ni, ko 'eku fehu'i pē, 'Eiki Sea, pē kuo 'omai ha tohi *leave* 'a ha taha 'oku tengetange pea tau to e hanga 'etautolu 'o pōtalanōa'i heni 'o fehufehu'i, pē ko e hā koā hono puké, ko e me'a ia 'a e toketā. Ko e me'a pē ia 'a'au, 'Eiki Sea, 'oku hangē ia kuo nau toketā nautolu.

**Lord Fusitu'a:** Ki'i fakatonutonu, 'Eiki Sea. Ko e PATOA pē ia na'a nau fakamafola he *face book* 'a e 'ū fakataha ko ení,

**'Eiki Tokoni Palēmia:** 'Ikai ke 'i ai ha palopalema ia 'a e tala fakataha ko iá, Sea. Hangē 'oku tau to e hanga 'o fakafehu'ia'i ho mafai mo ho'o tu'utu'uní.

**'Eiki Sea:** Hou'eiki, mou me'a taha taha mai pē 'oku 'ikai ke mahino kiate au ho'omou feme'a'akí.

**Lord Tu'ilakepa:** Sea, fakamolemole pē, ki he Feitu'una. Ko au ia na'a ku fai e fehu'í. Ko e 'ai pē 'aku 'eku fehu'í, Sea, he ko e 'Eiki Palēmia, 'oku fu'u mātu'aki mahu'inga 'aupito, 'Eiki Sea, ki he Fale 'eikí. Pea ko ena kuo 'osi 'omai 'a 'ene tohi poaki, 'oku tengetange e 'Eiki Palēmiá. Hou'eiki Minisitā, kapau 'oku tengetange lahi, ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke si'i 'ai ke tuku ange ā, ke tuku ange e tangata'eiki Palemiá ke fiemālie, kae 'oua te mou pukepuke fu'u pehē. 'Oku mou lolongo ka 'oku faingata'a'ia e tangata'eikí he me'a ko ena 'oku mou fiema'u ke faí.

**'Eiki Sea:** Fakafofonga Nōpele Vava'u, 'oku fakatonutonu koe 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Sea, ko e me'a ia na'a ku kole atú, Sea, ko e 'omi pē ha tohi *leave* 'oku tengetange ha taha, ko e Feitu'u na 'oku tu'utu'uní ki aí. Ko 'etau to e nofo 'atautolu ia ke tau tipeiti he sino ko iá, ka 'oku 'ikai ke 'i heni e sino ia ko iá. Mālō 'Eiki Sea.

**Lord Fusitu'a:** Fakatonutonu, 'Eiki Sea, fakatonutonu. Na'e 'ekea 'e he Palēmia pē 'oku tonu koā e poaki fokoutua 'a e motu'a ni, pē 'ikai. Na'e 'i ai e tokotaha na'a ne 'ekea, ko e 'ekea 'e he 'Eiki Palēmia, pē 'oku tengetange e motu'a ni pē 'ikai. Kuo 'osi 'ia i e *precedent* ki hono 'eké, Sea.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Sea, ka u ki'i tokoni atu mu'a. Tapu mo e Feitu'u na, Sea, kae 'uma'ā e Hou'eiki Memipá. Ko e 'īsiu e 'aho ni, ko ha tokotaha 'oku poaki ki he Feitu'u na. Ko hono fehu'íá, 'e Sea, fehu'ia 'e he Hou'eiki Nōpele 'a e Palēmia fekau'aki mo 'ene tohi tengetange.

**Lord Nuku:** Sea, ko ‘eku fakatonutonu atu, 'Eiki Sea, ‘a e Fakafofongá. ‘Oku ‘ikai fehu’ia ‘e he Hou’eiki Nopelé. ‘Oku fehu’i ‘e he Fakafofonga Nōpele ‘o Vava’ú. ‘Uluakí, ‘oku ‘ikai ko e Hou’eikí, ‘oua te ke tukuaki’i e tēpilé. Me’a mai pē ki hē.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Ko ia, kātaki. Ko e Hou’eiki Fakafofonga Vava’ú, Sea, ka ko ‘eku ‘uhingá ‘eni. Ko ‘ene sio mai pē ki he Fakafofonga Nōpele Niuá, ‘oku ‘ikai mei lava ‘o luelue lelei, pea ko e talu eni ‘ene nofo, ‘ikai te ne teitei fehu’ia e fo’i me’a tatau. Ko ‘eku fehu’i ia ko e hā ‘oku ‘ikai ke ne ‘uluaki fehu’ia ai ‘enau tēpilé, pea ne fokotu’u mai ke ‘alu ia ‘o nofo i ‘api. Kapau ko ‘ene fokotu’u. Ko e hā ‘oku ‘alu ai ki he Palemiá, kae tuku honau tēpilé.

**Lord Tu'ilakepa:** Ki’i fakatonutonu atu e Feitu'u na, Minisitā. ‘A ena ‘oku ke lau ai ki he Minisitā Pa’angá. Tuku ho’o lau ki he Minisitā Pa’angá he ‘oku ‘ikai ke sai he ko ho kaungāme’a ‘oku nofo atu ho tafa’akí.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Sea, ‘oku ou fakatonutonu atu e ‘Eiki Nōpele Fika 1 ‘o Vava’ú. Ko ē kuo lau mai ia ki he motu’a ni.

**Veivosa Taka:** Fakatonutonu, 'Eiki Sea.

**'Eiki Sea:** 'Eiki Minisitā Pa'anga, ‘oku ou tuku e taimí ki Ha’apai 13. Me’a mai e fakatonutonú.

**Veivosa Taka:** Mālō, 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Feitu'u na. Tapu pea mo e Fale ‘eiki ni. 'Eiki Sea, mālō mu’a ho’o laumalie lelei, kae 'uma’ā e Hou’eiki Nōpele kae pehē foki ki he Hou’eiki Kapinetí. Sea, ko ‘eku fakatonutonú ‘oku pehē ni. Ko e taimi pelepelengesi eni, ko e ‘aho faka’osi eni ke tau alea’i ‘a e me’a ‘oku tu’u telinga ‘a Tonga ko e hā e ola te tau ‘i aí. Ka ko ‘eku kolé, Sea, ‘oua mu’a ‘e maumau’i ‘a e taimi ko iá ke tau talanoa ai, ka kuo ‘osi mahino ki he Hou’eiki Mēmipa ‘a e tu’unga ‘oku ‘i aí. Pea ‘oku ou kole atu, Sea, ke tau foki mu’a ki he’etau ‘asēnitá, ka tau lava ‘o nga’unu kimu’a, he ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo ki he anga e fonongá. Mālō 'Eiki Sea.

**Lord Tu'ilakepa:** Sea, fakamolemole pē ki he Feitu'u na, he’eku ‘eke’í, pea mou fakamolemole, Hou’eiki Minisitā, ‘oku ‘i ai e totonu ta’etoeveiveiua ‘a ha Mēmipa ‘i he Fale ni, ke ne ‘ekea ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai e 'Eiki Palēmia, 'Eiki Sea. Koe’uhi pē, 'Eiki Sea, mo’oni pē ia, ko au pē ‘oku ou ‘eké, he ko au ‘oku ou fakatokanga’í. ‘Oku mahu’inga ke me’a heni, he koe’uhi ko e fu’u taimi eni ‘oku fai ai hono alea’i e fu’u Patiseti lahi ko ení. Pea mo e taha, ke mou mea’í, kuo ‘osi onгона ‘i he fonuá ‘oku tengetange ‘a e 'Eiki Palēmia. Pea kapau ‘oku tengetange tonu ā ke tukuange ā e fatongia.

**Veivosa Taka:** Sea, ko ‘eku fakatonutonu.

**'Eiki Sea:** Ha’apai 13, me’a mai.

**Veivosa Taka:** Sea, ko ‘eku fakatonutonú. Tapu mo e Feitu'u na, ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘i heni ai ‘a e DPM. Ko e taimi ‘oku mavahe ai ...

<006>

**Taimi:** 1030-1035

**Veivosa Taka** : ..'a e Palēmiá, ko e hā 'oku to e 'eke'i aí, 'oku 'ikai ke ke falala ki he *DPM?* Mālō Sea.

**Lord Tu'ilakepa** : Fakamolemole pē Fakafofonga Fika 13. 'Oku ou falala pē ki he *DPM* falala kakato. Ka ke mea'i koā ko e 'Eiki Palēmiá, kapau pē ā na'e me'a tengetange, pea fekau hono fohá, ke tuku e to e *e-mail* mai ke mou tu'uma'u he *issue* ko ia na'e fai ai e feme'a'aki 'aneafi. Ko u 'ohovale lahi he'eku ma'u e *e-mail* ko iá 'Eiki Sea, mail mei he foha 'o e *PM* ki he ni'ihi e kau Minisitā, ke nau tu'uma'u he *issue* ko ia na'e fai ai e feme'a'aki 'aneafi. 'Oku 'ikai ke fu'u lelei kiate au, ke me'a ko e tengetange, ..

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : Sea, Fakatonutonu mu'a 'a e 'Eiki Nōpele mei Vava'u.

**'Eiki Sea** : 'Eiki Minisitā Pa'anga, ko ho'o kole tokoni pē ko ho'o...

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : Fakatonutonu Sea.

**'Eiki Sea** : Fakatonutonu Fakafofonga Nōpele.

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : Tapu mo e Feitu'ú na Sea, pea tapu mo e Hou'eiki. Ko 'eku fakatonutonu he me'a 'e ua. Ko e 'uluakí ko 'ene lea ki he tokotaha 'oku 'ikai ke 'i Falé ni, 'ikai ke ngofua he'etau Tu'utu'uni. Ko hono uá, ko 'ene to e me'a mai 'o kau mo e motu'á ni, kae 'osi ko iá, 'oku 'i ai mo e Hou'eiki teuteu ke fai 'emau lova, 'i Falé ni. Kapau te mau lova, 'oku ou vakai takai ko ení, te u laka kotoa au 'ia nautolu. Ko ia 'Eiki Nōpele, mālō Sea.

**Lord Fusitu'a** : 'Eiki Sea ko e fakatonutonu atu. Ko e me'a na'e 'uhinga ki ai e motu'á 'anenai, ko e me'a hangatonu mai 'a e 'Eiki Palēmiá fekau'aki mo e motu'á ni, pea ko e ni'ihi ia tokolahi a'u ki he Kapineti, kuo nau hangatonu mai ki he motu'á ni. 'Oku hā pē he'etau *Hansard*, ke fakatonutonu ange mu'a 'ene fa'ahinga lea pehē, he kuo tau 'efihia, 'ikai ke mau 'efihia, ka kuo mou 'efihia kotoa ai.

**Lord Tu'ilakepa** : Sea, fakamolemole atu ki he 'Eiki Nōpelé pea mo e Hou'eikí. Ko au ia 'oku matu'aki mo'oni pē me'a ia 'oku ou lave ki aí 'Eiki Sea. Kai kehe 'oku ou 'osi tukuatu ke mou fanongo ki ai Hou'eiki 'o e Falé ni, koe'uhí 'e 'ikai ke tuku hono fehu'ia ení 'Eiki Sea. Pea te tau tāpuni pē Falé toe pē 'ahó ni, a'u ki 'apō, pē ko 'apongipongi 'ikai ke fai ha Kapineti 'apongipongi na'a to e lele Falé ai. Pea kapau 'e to e lava he Tokonakí, 'ikai hano palopalema 'o'ona, koe'uhí 'oku tau fiema'u ke 'osi. Ka koe'uhí, 'oku ai e ngaahi me'a mahu'inga heni 'Eiki Sea, 'oku ou ongo'i 'aupito 'aupito 'Eiki Sea, hangē ko e me'a na'a ku lave ki aí, 'ikai fie lave ki ai 'Eiki Sea, ka 'oku mālō 'aupito 'Eiki Sea e ma'u faingamālie.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki** : Sea ka u ki'i tokoni atu mu'a. 'Oku mahino tapu mo e Feitu'ú na Sea mo e Hou'eiki Mēmipá. 'Oku mahino kiate au e 'uhinga 'ohake e *issue* ko eni. Koe'uhi ko e tohi mai, *e-mail* mai 'a e Palēmiá, mahalo 'oku ma'u 'e he Nōpele ko ení, 'o fekau'aki mo 'enau vahe 1 kilu. Pea 'oku mahino kiate au ko e 'uhinga ia e 'ohake e *issue* ko eni. Ka na'e tali 'a e 1 kilú, ko u talaatu 'ikai ke 'i ai ha longoa'a. Ko e me'a ia na'a ne toki me'a mai 'aki.

**Lord Tu'ilakepa** : Fakatonutonu Sea ē. Me'a ki lalo 'ikai ko ha vahe ia.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki** : 'Ika te ke kau koe ai, me'a koe ki he Sea.

**Lord Tu'ilakepa** : Mālie, ke fie lahi tama he tokolahi 'a e kakaí hení ē. Me'a ki lalo kae tuku ho'o fakapikó he na'a ku 'osi 'alu atu he tuku 'a e Falé 'oku ke me'a hē, pē ko e hā 'a e me'a na'a ke to e ...

**Vātau Hui** : Sea, ko u kole atu ke u ki'i fakatonutonu mu'a Sea. Tapu mo e Feitu'ú na Sea, Tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Falé ni. Sea, 'oku tau kamata pē he pongipongi ni, na'a ku pehē 'e hanga 'e he Fakafofonga Fika 1 'o Vava'u 'o takitaki tonu tautolu. Ko e me'a mahu'inga eni 'asenita 'o e 'ahó ni. Hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga Fika 12 ko ia 'o Ha'apai, Sea, ko e nofo ko ia 'a e kakaí 'oku nau fanongo kotoa mai, ko e hā 'a e tu'utu'uni 'a e Falé, Tau ōmai tautolu 'o 'ekea heni 'a e tengetange 'a e 'Eiki Palēmiá, 'oku 'i ai e Tokoni Palēmia heni, 'oku ne fai e fatongia ko ia.

### **Tapou kapau kuo fuofuoloa mai tengetange Palēmia pea ke fakafisi**

**Lord Tu'ilakepa** : Fakatonutonu atu e Feitu'ú na fakamolemole ke ke mea'i. Kapau te u fakamatala ki he ngaahi kau Mēmipa 'i he Falé ni na'e kole 'e he Palēmiá ke nau fakafisi he 'oku nau tengetange, kau ai 'a e Hou'eiki Nōpelé, kau ai e kau Fakafofonga e Kakai. Fuoloa pea 'oku fu'u tolona 'ene tengetangé kae kei me'a pē 'i Falé ni. Ko e poiní ia. Kapau 'oku 'ikai ke ne ongo'i 'oku to e lava fai e fatongiá, fakafisi. 'Ave ki he Tokoni Palēmiá he 'oku fe'unga ia ke ne fai e ngāue.

**'Eiki Minisitā MEIDECC** : Sea ka u ki'i tokoni atu pē. Tapu ki he Seá kae 'uma'ā e Hou'eiki 'o e Fale Alea.

**'Eiki Sea** : 'Eiki Minisitā ko e taimi eni 'a Ongó Niua 17. Ko ho'o kole tokoni pē ko ho'o fakatonutonu 'ene me'a.

**Vātau Hui** : Sai Sea ke ki'i tokoni ka u toki hoko atu.

**'Eiki Minisitā MEIDECC** : Sea, ko e fehu'i ko ia na'e 'uluaki fakahoko mai 'aneuhú, fekau'aki mo e Palēmiá, ko e tengetange 'a e Palēmiá koe'uhi ko e mahu'inga 'o e Patiseti. Ko 'eku fokotu'u atu ...

<008>

**Taimi:** 1035-1040

**'Eiki Minisitā MEIDECC:** ... pē 'aku Sea e fakakaukau ko ení, 'ikai ke 'i ai ha fekau'aki. Ko e me'a ko ē 'a e 'Eiki Palēmiá 'oku ne 'osi mea'i 'e ia e Patiseti ko ení mo 'ene faka'amu ke fai mo paasi mai e Patiseti kae kamata e ngāue 'a e Pule'angá 'i he ta'u fakapa'anga fo'ou, 'a ia 'oku kamata 'i Siulai. Ko 'etau 'i hení 'a tautolu ke fakapaasi e Patiseti pea 'oku tau lava lelei pē tautolu 'o fakapaasi e Patiseti.

**Lord Tu'ilakepa:** 'Eiki Minisitā.

**'Eiki Minisitā MEIDECC:** Ko e tengetange 'a e Palēmia ko e me'a ia 'a e toketā pea mo e Feitu'u na Sea.

**Lord Tu'ilakepa:** 'Oku ke mea'i koā kuo kamata e pa'anga tukuhau e,

**'Eiki Minisitā MEIDECC:** Ko ia ko u fokotu'u atu ke tau foki ki he Patisetí Sea. Mālō.

**Lord Tu'ilakepa:** .. fonuá hono totongi 'ene me'a ki mulí ke, 'oku tonu pē ia 'Eiki Sea. Koe'uhí ko e taki ia e fonua ni.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Sea ko u fakatonutonu atu 'a e 'Eiki Nōpele ko ení.

**Lord Tu'ilakepa:** Ka 'oku vahe'i e pa'anga tukuhau 'o tokoni ki he me'a ko ení 'Eiki Sea.

**'Eiki Sea:** Fakatonutonu.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Sea 'oku ou fakatonutonu atu 'a e fo'i *tactic* ko ia ko e ōmai ke lomi'i e fo'i pulu ko ení koe'uhí ko ho'o kole ho'o taha kilú mo ho'omou hiva kilú. He 'ikai ngāue founa ko ená ko u tala atu kia moutolu.

**Lord Tu'ilakepa:** Sea, sai pē ia.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Kapau na'e 'oatu e hiva kilú ko u tala atu he 'ikai ke fai ha longoa'a pehē ni. Ko e fo'i mo'oní ia.

**Lord Tu'ilakepa:** 'E 'Eiki Minisitā.

**Lord Fusitu'a:** Fakatonutonu atu Sea.

**Lord Tu'ilakepa:** 'Oku sai pē ia.

**Lord Fusitu'a:** Fakatonutonu atu 'Eiki Sea.

**Lord Tu'ilakepa:** Na'e totonu ke hanga 'e he 'Eiki Palēmia 'o fili ha taha pea mei Kolomotu'a 'oua e fili e Feitu'u na kae fili ha taha homau Vāhenga Kolomotu'á, nau lava pē nautolu 'o fai e ngāue 'a e Feitu'u na. Kae me'a mai e Feitu'u na 'oku mole taimi e Falé ni.

**'Eiki Sea:** Nōpele Niua.

**Lord Fusitu'a:** Ko 'eku vakaí 'Eiki Sea, kapau na'e tali mai 'eku fehu'i ko ē ki he Kupu 59 'o e Konisitūtone 'aneafí, ko u tui na'e tolona atu 'a e me'a ni. Ko e me'a ení ko u fakame'apango'ia ai pea na'e me'a'aki 'e he Nōpele Vava'ú. Pea 'oku toki hā ngali tonu kiate au. 'Oku hangē kiate au 'oku 'i ai e fakafo'ituitui ia pea na'e malanga'aki 'e he 'Eiki Nōpele Vava'ú he 'aho ko iá, 'o hangē 'oku 'ikai ke to e ifo 'emau fakahoko fatongiá he kuo fakafo'ituitui'i pea faka-*personal* 'o

hangē 'oku 'i ai ha taha ia 'i he'emaui tēpile, 'oku 'i ai e tuputamāki 'a e Palēmia ki ai. Pea 'oku mea'i pē ia 'e he Feitu'u na 'a e founa ko ē na'e pehē na'e me'a atu 'aki 'e he ongo Minisitā 'e toko ua. Ko e founa pē ia 'e taha 'e ala ma'u ai 'emaui, 'a e 'uluaki nima kilu ko ē na'a ke kole Feitu'u na kimu'a pea mo e pa'anga ko ē. Pea 'oku ou tui 'oku tonu ke me'a'aki 'e he Feitu'u na ke mea'i 'e he Falé. Mālō Sea.

**Vātau Hui:** Sea, ka u faka'osi atu ai pē mu'a Sea 'eku fakatonutonú. Sea ko e fakakaukau 'a e motu'a ni, 'oku 'ikai 'i ai ha'ane fekau'aki 'e taha 'etau fakatonutonu e tengetange 'a e Palēmia pea mo 'etau 'asenita ko ia e 'aho ní. Ko e me'a ia 'oku ou fokotu'u atú Sea. Tau foki ki ai kae nounou hotau, 'a e feme'a'aki e Falé ni he 'aho ni. Fokotu'u atu Sea.

**Lord Tu'ilakepa:** Sea, sai pē ia. Tau hoko atu tautolu 'Eiki Sea. Ka ke fakatokanga'i pē Fakafofonga 17 kuo to'o e pa'anga tukupau he fonuá ke totongi'aki e 'ū faito'o ko ení. Me'a ia 'oku tau ongo'í. Hā e me'a kuo 'ave ai e fā kilu ki ha tokotaha.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Sea ko 'eku fakatonutonu atú, ko e hā e palopalema aí.

**Lord Tu'ilakepa:** Ko e palopalemá 'Eiki Sea koe'uhí, ke 'osi mea'i lelei pē. Kau e 'Eiki Palēmia ko ení.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Ko e hā hono palopalemá ko e me'a *policy* ia 'a e Pule'angá.

**Lord Tu'ilakepa:** Ko hono palopalemá koe'uhí 'oku 'ikai ke to e totonu ke hoko atu he, ne ngāue he Palēmia.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Ko e anga ia e lau 'a 'aú Sea.

**Lord Tu'ilakepa:** A'u ki he Tokoni Palēmia.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Ko e anga ia 'ene laú, ka ko u tala atu ko e 'ai e me'a ko ení ko e 9 kilu 'oku nau kolé, ko e fo'i poini ia 'oku fai ai e longoa'á.

**'Eiki Sea:** 'Eiki Minisitā Leipa, ko ho'o kole tokoni pē ko ho'o fakatonutonu.

**Lord Tu'ilakepa:** Sea, hoko atu ā ho'o feme'a'akí ka 'oku mahu'inga pē kuo fai hono 'eke pea ko ena 'oku talí mai. Ka 'oku mau ongo'i lahi 'aupito 'aupito.

**'Eiki Minisitā Polisi:** Sea, fakamolemole ka u tokoni pē ki he 'Eiki Nōpele kapau 'oku laumālie lelei Sea, ki'i tokoni pē ki ai.

**'Eiki Sea:** Fakatonutonu 'Eiki Minisitā Polisi.

## **Tali Pule'anga tengetange Palēmia pea 'oku 'i ai pe totonu Nōpele ke ne fehu'ia e Palēmia**

**'Eiki Minisitā Polisi:** Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Mālō ho'o laumālie ki he pongipongi ni. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea 'o Tonga. Pea faka'apa'apa lahi ki he kau Mēmipa



e kakaí mo e kau Fakafofonga e ngaahi ‘ofisi ‘oku me’a heni he pongipongi ni. ‘Eiki Sea ‘oku mo’oni pē ‘Eiki Nōpele ia. ‘Oku ‘i ai ‘ene totonu ke ne ‘eke pea ‘oku ‘i ai ‘ene totonu ke ne fehu’ia ‘a e fakamole ‘oku fai, pa’anga tukuhau ‘a e kakaí. Te u fakahoko atu pē me’a ko ení ‘Eiki Sea, na’e ‘ohovale ki he mātu’a ni, ta ko ē ‘oku mau hanga mautolu ‘o tali ke totongi ‘e he Pule’angá e folau, ta ko ē ‘oku totongi pē ia ‘e he Palēmia, totongi pē ‘e ia ‘ene fea. Toki fakahoko mai kia mautolu, ko ‘ene fie *contribute* pē ia ‘a’ana ki he’ene folau ‘oku fakahokó. Ka ‘oku ‘i ai e totonu ‘a e ‘Eiki Nōpele ia pea ‘oku ‘ikai totonu ia ke fakafepaki’i. Tonu ia ke tali, tau taliui ki ai. Pea mou kātaki pē ‘oku poaki tengetange mai e Palēmia. Ko e kolé ia Sea ko hono ‘uhingá ko ‘etau ngāue, nounou e taimí. Mahalo ‘oku toe ‘etau miniti ‘e 20 he houa ‘e taha he pongipongi ní. Na’a mou laumālie lelei ke tau hoko ki he’etau ngāué ko hono ‘uhingá ko ‘apō Sea, mo’ua e mātu’a ni na’e ‘osi puka ia mei he uike kuo’osí ke mau ...

<001>

**Taimi:** 1040-1045

**‘Eiki Minisitā Polisi:** ... mau fakataha ki Hahake. Pea ko e ‘uhinga ia e kolé ko e ‘api’api ‘o e taimí pea ko u pou pou au ia ki Tongatapu 3 ke tuku mu’a Sea mo e fokotu’u ‘oku fai he Feitu’ú na tukuange ‘a e Vouti ‘o Fale Aleá mo Fale Pa’anga ke tau faka’osi ki ai. Pea ‘oua te tau aofangatuku ‘a e Līpooti ‘a e PAC pē ko e *Public Account Committee* ko hono ‘uhingá ‘e fai e fēkolosi’aki ‘i he fēme’a’akí. ‘E ‘i ai e ngaahi poini mei he līpootí ‘e fiema’u ia ke *cross reference* ki he ‘Esitimetí mo e ngaahi vouti pea tuku ‘atā pē ke fai e fēme’a’akí ai Sea ka tau foki mu’a ki he’etau ngāué. Ko e tūkunga ia ‘oku ‘i ai ‘a e Palēmiá pea mou kātaki pē ‘oku ‘i ai homou totonu ke fehu’ia pea ko e tali ia ko ē ‘oku mau ‘oatú ka tau foki mai ki he’etau ngāué Sea ko e ‘aho ni pē. ‘Oku lahi mo e ngaahi ngāue kehe ia e fonuá. Mālō ‘aupito Sea ‘a e ma’u taimí.

**‘Eiki Sea:** Mālō ‘Eiki Minisitā Polisi. Hou’eiki ko e me’a na’e ‘ohake ‘e he Fakafofonga Nōpele ko eni ‘o Vava’u ‘oku ‘osi māhino e poini ko iá pea ‘oku ‘ikai ke u tui ‘e to e liliu e tali mei he Pule’angá. Hou’eiki ‘oku taimi ke tau foki ki he’etau ‘asenita mou me’a hake ke tau liliu ‘o Kōmiti Kakato.

**Lord Nuku:** Sea kātaki pē mu’a. Kātaki pē mu’a ‘Eiki Sea ko ‘eku ...

**‘Eiki Sea:** Fakafofonga Nōpele ‘Eua.

**Lord Nuku:** Ko ia. Ko ‘eku fakamanatu pē ‘aku ia ‘Eiki Sea koe’uhí ko e tu’utu’uni na’a ke fai mei ‘olunga ki he Sea e Kōmiti Kakato ke faka’atā pē ke tau ngāue fakalukufua ki he fakamatala fakapa’anga pea mo e līpootí pea mo e ‘Esitimetí pea ‘e nounou pē ngāue ia ‘Eiki Sea. (*Na’e ‘i ai e pou pou.*)

Ko e me’a ko ē ‘a ē ‘oku ke tōloi ‘Eiki Sea ‘a e Fale Aleá pea mo Fale Pa’anga ko e ongo me’a pē ia ‘e ua lalahi ko ē ‘i he Falé ‘i he taimi ní ‘a ē ‘oku tōloi ke fakamuimuí. Pea ko e me’a ‘e taha fakamuimuí ko ē ‘a ē ko u kole atu ki aí ki he me’a ko ē na’e fai ki ai e fēme’a’akí ‘Eiki Sea ko hono fakafehu’ia ko ē ‘Eiki Palēmia. Mou me’a hifo kae ‘uhí kae, kei me’a e Seá hono Sea.

**‘Eiki Minisitā Polisi:** Mau tali mautolu ke me’a mai e Seá.

**Vātau Hui:** Sea mau tali atu mautolu ki ho’o me’a ka mau nounou.

## **Kole ki he ‘Eiki Minisitā Mo’ui ke fakamāhino mai tu’unga mo’ui lelei e Palēmia**

**Lord Nuku:** Ko e me’a ko ē Sea ko u tokoni atu kae liliu ‘o Kōmiti Kakato. Ko ‘eku tokoni atu kae nounou ko e fehu’i na’e sai pē. Ko e talí ko hono fakamafai ke fai e folau ‘oku fai ia he ‘Eiki Minisitā Mo’ui. Pea ko e tali ko ení ko u kole atu toki fai mai mu’a ‘Eiki Minisitā Mo’ui ‘a e talí ki he Sea ke mea’i ‘e he Fakafofonga kae fiemālie. Ko u kole atu ki he Feitu’ú na ke ke toki tali mai he ko koe ‘oku ke fakangofua ‘a e folau faka-falemahaki ‘i ha tohi ki he Sea ‘o fekau’aki pea mo e fiema’u ko ení. Ko e kole pē ia ka tau hoko atu tautolu ki he’etau ngāué ke ‘uhí kae lava ka ko ‘eku kole pē ‘aku ia he ko e Sea ko ē Kōmiti Kakato ko ‘ene pehē mai pē ‘a’ana ia ‘o pālōti’i e ‘ū me’a kae tuku, ko e ‘uhinga ia ‘oku ou ‘oatu ko ē ke fakataha’i fakalukufua ‘o faka’atā pea pālōti’i fakataha pē pea ‘e nounou pē ia ‘Eiki Minisitā Polisi.

**‘Eiki Minisitā Polisi:** Poupou atu Sea.

**‘Eiki Minisitā Mo’ui:** Sea. Sea tapu pea mo e Feitu’ú na.

**‘Eiki Sea:** Me’a mai ‘Eiki Minisitā Mo’ui.

**‘Eiki Minisitā Mo’ui:** Pea tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga kae tu’u pē motu’a ni ...

**Lord Nuku:** Ko ‘eku kole atu pē mu’a ‘Eiki Minisitā ko ‘eku kole pē ki ai Sea. Kātaki na’a ne, ko ‘ene fehu’i pē ko e hā e tu’unga ‘oku ‘i ai he ‘aho ní ? Ko ‘ene fehu’i ia ke ke toki me’a mai koe ‘amui ha tohi ‘omai ki he Sea pea kapau te ke fie tali pē he taimi ni ‘oku sai pē ia.

**‘Eiki Minisitā Mo’ui:** Mālō Sea.

**‘Eiki Sea:** Hou’eiki tau liliu ‘o Kōmiti Kakato.

## **Kōmiti Kakato**

### **Me’a e Sea**

**Sea Kōmiti Kakato:** Hou’eiki mou fakama’ama’a mai. Tapu pea mo e Hau ‘o Tonga, fakatapu ki he Ta’ahine Kuiní kae ‘uma’ā e Fale ‘o Ha’a Moheofo. Fakatapu kia Pilinisi Ata kae ‘uma’ā Hou’eiki, fakatapu atu ki he Palēmia Le’ole’o kae ‘uma’ā e Hou’eiki Kapinetí kae pehē foki kau Fakafofonga e Kakaí. ‘Ofa lahi atu ki he kau Sekelitali ‘a e ngaahi vāhenga ‘oku tau ‘i heni fakataha mo kitautolu. Pea ko u fakahoko atu Hou’eiki ke mou me’a ki he’etau ‘asenita kae ‘oatu ‘etau ki’i me’atokoni ko ení ke mou me’a ki ai. Pea tokanga ke fai ‘a e ngaahi me’a ni kotoa pē ‘i he fakapotopoto mo e maau he ‘oku ‘ikai fiema’u ke lele ‘a e tangatá ‘o vave ange ‘i he mālohi ‘oku ne ma’u...

<002>

**Taimi:** 1045-1050

**Sea Kōmiti Kakato:** ...Koe'uhi fai velenga ke ne malava 'o ma'u ai 'a e pale. Ko ia! 'Oku totonu ke fai 'a e me'a kotoa pē 'o maau.

Hou'eiki! Mou me'a mai pē ki he ki'i me'atokoni ko eni. 'Oku 'ikai ke fiema'u ke tau lele 'o 'ova he mālohi 'oku tau ma'u. Hou'eiki! Ko 'etau 'Asenita ē, pea hangē ko e me'a ko ena na'a mou feme'a'aki ki ai fekau'aki pea mo e 'etau *Budget*. Ko e Tu'utu'uni ia 'i he taimi ni. Ka ko e anga ko ē 'emau folau tahi. Ka 'i ai ha fakaēvaha. 'E fai fakapotopoto 'e he 'eikivaka. Pea ko u tui ko e kongia ia pē te tau 'unu atu ki ai. Ka mou me'a mai Minisitā Pa'anga. He kuo tātā'i 'a e taimi, pea ko u tui ko 'eku 'oatu kia kimoutolu 'o fekau'aki pea mo ho'omou ngaahi feme'a'aki kuo maau. Pea te u pālōti 'i he hū mai 'i he houa 12. Hū mai 'i he ua 'anai, tau pālōti. Pea kapau 'e toe vaveange ai, ke tau foki mai 'i he 'etau ki'i *break* ko eni. Pea tau pālōti, ka tau fe'unga.

Mālō Hou'eiki! Mou me'a 'o fakatatau ki he ngaahi me'a ko ē 'oku mou fiema'u ke mou me'a mai ki ai. Pea 'osi ko ia, pea toki fakahoko 'o fakatatau pea mo e anga 'o e 'ea. 'A e anga 'etau folau atu 'i he 'aho ni. Me'a mai Minisitā Pa'anga.

**Lord Nuku:** Kātaki pē Sea. Tapu pē mo e Feitu'u na. Ko 'eku kole atu pē 'Eiki Sea. Koe'uhi ko ho taimi pālōti. Ka ko ena kuo ke 'osi me'a mai koe. Na'e 'osi 'i ai 'a e houa ia mo e 'aho kakato ia 'a e 'Eiki Minisitā. Na'a ne hanga 'o fakama'ala'ala ai eni. Kae tuku mai mu'a ke fai 'emau ki'i fakamalanga? Ka ne tali fakalukufua pē. He na'e 'osi 'i ai hono taimi 'ona ia. Na'e 'osi tuku ia ki ai.

**Sea Kōmiti Kakato:** Na'e 'i ai 'a e fokotu'u 'a e Nōpele Fika 2 'o Vava'u 'aneafi. Ka na'a ku fiema'u ke me'a mai ha taha mei he Pule'anga, 'o ne fakahoko mai. Pea ko u tui ko e me'a ko ia, ka 'oku mo'oni pē 'a e me'a ia 'oku me'a ki ai 'a 'Eua. Te u 'oatu 'a e taimi ko eni ke mou me'a mai 'i he ngaahi me'a ke mou feme'a'aki. Ka ke me'a mai koe 'Eiki Minisitā! Ka tau nounou.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Tapu mo e Tēpile 'a e Hou'eiki. Kau Nōpele. Tapu foki ki he Palēmia Le'ole'o pea mo e Tēpile 'a e Hou'eiki Minisitā. Pehē 'a e fakatapu ki he Tepile 'a e kau Fakafofonga 'o e Kakai. Fakatapu mavahe foki ki he kau ngāue 'a hotau ngaahi vāhenga fili. 'Oku nau me'a heni mo kitautolu 'i he pongipongi ni. Pea 'oku 'oatu 'a e fakamālō lahi kiate kimoutolu, ho'omou lava mai pea mo e ngaahi ngāue kotoa kuo mou fai mai 'o tokoni mai kiate kimautolu, he fai homau ngaahi fatongia. 'Eiki Sea. 'Oku fokoutua hake pē 'a e motu'a ni. Sea, koe'uhi ke vavevave ange 'a e anga 'etau talanoa ki he Patiseti. Fokotu'u atu ki he Feitu'u na, 'a e tu'unga 'o e Pule'anga felāve'i pea mo e Līpooti ko ia, 'a e Kōmiti Pa'anga mo e Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga, kuo 'omai ki he Fale ni. Ko e fakakaukau fakalukufua ia 'a e Pule'anga, felāve'i pea mo e Līpooti. 'A ia 'oku kole atu 'a e Pule'anga ki he Feitu'u na Sea. Hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Nōpele Fika 2 'o Vava'u 'aneafi. Ke 'oua mu'a te tau pālōti 'i he Līpooti. Sea, koe'uhi kapau te tau pālōti 'i he Līpooti. 'E mahino pē hono ola 'ona. 'Oku mau tokolahi. Pea kapau te tau pālōti pea tali pē ta'etali. 'Osi mahino hono ola. Pea 'e hangē ia, 'oku 'i ai ha 'ā vahevahe 'i he vā 'o e Tēpile ko eni 'a e 'Eiki Palēmia Le'ole'o, pea mo e Hou'eiki Minisitā, pea mo e Tēpile 'a e Hou'eiki. Ka tau hanga pē mu'a 'o *note* 'a e Līpooti. Pea tuku mai ki he Pule'anga, ke nau vakai ki ai. Ki he ngaah me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Līpooti.

Ko u tui na'e 'osi fai 'a e ...

**Taimi:** 1050-1055

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** ‘Oku ki’i puputu’u ai ‘a e Pule’angá ‘i he felāve’i pea mo e me’a ko eni, kā ‘oku ou tui ko e fakanounou ki ai ko e talanoa ko ia ‘oku ‘i ai pē ‘a e ongo’i ‘e he Pule’angá ‘i he taimi na’e fakahoko mai ai ‘a e lípooti ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a ‘oku fepakipaki, koe’uhí ko e ngaahi fatongia, fatongia ‘o e Pule’angá ki hono fa’u mai ‘a e Patiseti, pea na’e ‘ikai ke pehē na’e tu’u hake pē ‘o fa’u mai. Na’e kamata pē eni mei he kongá kimui ‘o e ta’u kuo ‘osí ‘a e fokotu’utu’u a’u mai ki he, na’e ‘i ai ‘a e kōmiti, na’e ‘i ai ‘a e *task force* ‘a e Palēmia na’e fokotu’u, a’u mai ‘o ma’u ‘enau kaveinga folau ‘e 9, tufa ia ki he ngaahi Potungāue, pea ‘osi ko ia pea fai mai ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ‘o a’u mai ‘o toki a’u mai ‘a e Patiseti Fale ni. Pea ‘o fakatatau foki ki he ngaahi taumu’a mo e *priorities* ‘a e Pule’anga. ‘I he ‘ene a’u mai ko ē ki Fale ni pea to e hoko ko eni ‘a e ngaahi fokotu’utu’u fo’ou ko eni, ‘oku hangē ‘oku ki’i puputu’u ai ‘a e Pule’angá pē te tau kei fou ‘i he founa ko eni ma’u ai pē ‘i he kaha’u pē ‘ikai. He koe’uhí ‘oku ‘i ai hotau ngaahi fatongia Sea ‘oku ke mea’i pē, ‘oku mau fokotu’u mai fai ‘a e ngāue, tali, pea mau fakahoko ‘a e fatongia, pea mou hanga leva pea toki ‘omi ki heni pea mou hanga ‘o *review*. Kā taimi kā tau hanga ‘o fulifulihi ‘a e *priorities* ‘a e Pule’angá ‘e iku ia ‘oku hangē ia ‘oku ‘ikai ke mau to e *responsible* ki he ‘emau fokotu’utu’u ngāue.

Pea ko ia ai ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i ongo’i faingata’a ‘a e Pule’angá ‘oku nau kole mai ai ke tuku mai pē mu’a ‘a e me’a ni he ‘oku ki’i hangē ia ‘oku ki’i fakatu’upakē ke fai ha sio ki ai. Te u ‘oatu ‘a e ki’i fakatātā ko eni, neongo na’e ‘osi ‘ohake pē. Ko e fakakātoa foki ko e 3.2 miliona na’e ‘omai, pea ko hono founa fakapa’anga na’e talamai ke *re priority, re prioritize* ‘a e me’a ko ia na’e ‘osi *prioritize* mai ‘e he Pule’anga. Pea ko hono ua, pea fakapa’anga mei he pa’anga talifaki. ‘I he ‘eku lau ko ē ‘a e *re priority* ke to e faka fetūkuaki, ‘e Sea, ko e fo’i ngāue lahi ia na’a mau fai ki he ...

**Siaosi Sovaleni:** Fakatonutonu Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Fakatonutonu eni ‘e Minisitā Pa’anga, Tongatapu 3.

**Siaosi Sovaleni:** Mālō Sea ‘a e ma’u faingamālie. Tapu mo e Feitu’u na, pea tapu mo e hou’eiki...mālō, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. ‘E Sea ko e anga maheni pē ia Sea ‘o e Kōmiti Pa’anga, ‘a ia ‘oku mēmipa ai ‘a e Minisitā Pa’anga hono *vet* pē ko h ono vakai’i ‘a e ‘esitimeti ‘oku ‘omai ‘o fakatatau ki he *policy statement* pē ko e *budget statement* ‘oku ‘omai, pea ‘omai ‘a e fokotu’u, hangē ko ē na’e me’a ‘aki ‘e he Sea, ko e fokotu’u mai pē ia, me’a pē ia ‘a e Fale ni pē tali pē ‘ikai, kae mole ke mama’o ke mau omi mautolu ‘o to e talamai liliu ho’o mou *priority* ‘e 9, ‘ikai, ko e fokotu’u mai pē na’a to e tokoni atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Minisitā ‘i he fakahoko ‘a e fatongia ma’a e fonua, mālō Sea.

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Mālō Sea. ‘Oku ou tui ko e ‘uhinga ia ‘a e fakahoha’a ‘oku fai atu ‘e he motu’a ni ke ki’i ‘omai mu’a ke mau ō ‘o vakavakai lelei, he ko e me’a ia na’e talamai ke ki’i fetūkuaki, kā te u hoko atu. Ko e fo’i ...

**Lord Tu’i’āfitu:** Sea, kole atu pē ki he Feitu’u na, ka u ki’i fakamaama atu ‘a e ‘uhinga ‘a e fokotu’u ‘e ‘Eiki Minisitā.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me’a mai, ko e kole tokoni eni ...

### **‘UHINGA KI HE FOKOTU’U KE ‘OUA PĀLOTI’I LIPOOTI KŌMITI PA’ANGA**

**Lord Tu’i’āfitu:** Ko ia, tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, mālō ‘a e laumālie lelei fakatapu ki he Palēmia Le’ole’o, Tokoni Palēmia Le’ole’o, pehē ki he talafakatapu kuo fai ‘i he Fale ni. Ko ‘eku ki’i fakama’ama’a pē ‘Eiki Minisitā Pa’anga, na’e ‘uhinga ‘eku fakahoha’a ke ‘oua mu’a te tau pāloti’i ‘a e Lipooti mei he Kōmiti Pa’anga Tu’uma’u ‘a e Fale Alea. Na’e’uhinga pehē ni ‘ene maama kiate au ...

<005>

**Taimi:** 1055-1100

**Lord Tu’i’āfitu:** ... he ‘oku ‘i loto pē e fo’i vouti ia ko ē e 5.3 miliona, ‘oku ‘i loto, *vire* ko e mei he Patiseti ‘a e Pule’angá ki he ngāue ‘a e Fale Aleá, ‘i he mafai pē ia ‘o e Seá, ‘i hono fakatokanga’i ‘e he Kōmiti Pa’angá. Pea kapau leva ‘e ‘alu atu, ‘o faingamālie e fokotu’u ko eni ‘a e Kōmiti ‘a e Fale Aleá, ki he mahu’inga ‘o e tēpile ko ení, pea ‘oku ‘i he Feitu’u na ia hono fokotu’utu’u mo hono fakamata ‘a e tūkunga e kaha’u ‘o e pa’anga ‘a e Feitu’u na. Ka ko e fo’i pa’anga ia ko ení ia, ‘oku ‘i loto pē ia he vouti ‘oku *vire* mai ‘e he Feitu’u na ma’a e Falé. Ko ia pē e ki’i fakahoha’a, Sea, mālō.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō.

**‘Eiki Minisitā MEIDECC:** Ka u ki’i tokoni atu, Minisitā. Ko ‘eku fiema’u fakama’ala’ala pē ‘aku ia Sea. Tapu mo e Feitu’u na, Sea, kae’uma’ā e Hou’eiki e Kōmiti Kakató. Pē ‘oku tonu ‘eku ma’ú pē ‘ikai. Ko e vouti ko eni ko ē na’e to e ‘ai maí, tautautefito ki he 1.5, ‘a e fika 1, ‘a e fokotu’u ko ē mei he Kōmiti Pa’angá, ‘oku ‘ikai ke ‘i loto ia ‘i he vouti ‘a e Fale Aleá. ‘A ia ko e ‘uhinga ko eni ‘a e Minisitā Pa’angá, ‘osi mahino foki, ko e siliní, ‘e tānaki e fiha mei he tukuhaú, pea ko e fiha ‘oku ha’u mei he kau *donor fund*. Ko e palopalemá eni, ko e taimi ko ē te tau ue’i aí, ‘e to’o mei fē ‘o ‘ai ki fē, ‘e to’o mei fē ‘o ‘ai ki fē, ‘o hangē ko e ‘ū. ‘Oku feinga e Pule’angá ia ke mau fakamahino atú, ‘oku mau *appreciate*, ‘oku hounga’ia ‘i he fie tokoní, ka ko e me’a ‘oku kole ai ko ē ke tuku mai ki he Pule’angá, ke tuku ke mau toe ki’i holomui angé ‘o sio ki hono fakatalatala holo e ‘ū me’á. ‘Oku mahu’inga, he ‘oku hanga ‘e he Lipootí ia ‘o faka’atā mai ki he ngaahi me’a ‘oku mahu’inga ki he Hou’eiki ‘o e Fale Aleá. Ka mau to e ki’i holomui ‘o sio pe ‘e anga fēfē hano fe’unuaki, pē ‘oku lava pē ia he Patiseti ‘o e taimi ni, ‘o fakakakato e ngaahi fiema’u ko ē ‘oku fiema’u ‘e he Hou’eikí, Mālō ‘aupito.

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘E Minisitā, ko e kole tokoni eni ‘a 15, Vava’u 15.

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** ‘Io,

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō, Vava’u 15.

## **Tokanga ‘oku ta’efakalao ke fokotu’u mai ha vouti ke fakapaága ia mei ha vouti kehe**

**Sāmiu Vaipulu:** Mālō. Tapu mo e Feitu’u na, Sea, Fakatapu ki he 'Eiki Palēmia Le’ole’o mo e Hou’eiki e Falé. Sea, ko ‘eku ki’i fehu’i pē ‘aku. ‘I he anga ko ē ‘eku vakai ki he natula ko ē ‘o e fokotu’u ‘a e Kōmiti Pa’angá, He ‘oku nau talamai ‘a e lahi ‘o e fo’i pa’anga ko ē ‘oku fokotu’u maí, pea talamai leva ‘a e feitu’u ko ē ‘e ma’u mei ai ‘i he loto Patisetí. 'Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ngofua ia he Laó, fakatātā’aki eni. Ko e fokotu’u ko ē Fika 2, Fale Alea, 1.7, ko e feitu’u ko ē ma’u’anga pa’angá, vouti kehe ‘aupito ia. ‘Omai ia mei tu’a. ‘A ia ‘oku pelepelengesi

**'Eiki Minisitā Polisi:** Peesi fiha, Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Peesi 11.

**Sāmiu Vaipulu:** ‘Oku pelepelengesi ia ke tau fai ha tu’utu’uni ki ai 'Eiki Sea, ke pehē ke tau tali ‘a e Patiseti, mo e lipooti ko ení, aki e natula ko ē, he ‘oku tapu ia he Laó. Ngofua ke tau fakalahi, kae fakalahi pē ‘i loto. Kapau ko e ‘ai ia ko ē, neongo ko e fakapa’anga pē mei he loto’i Patiseti fakalūkufua, ka ko e to’o ia mei he vouti kehe ke ‘ave ki he vouti kehe. ‘Oku ou fehu’i pē ‘aku ia pē ‘e malava ia, Minisitā Pa’anga?

## **Tali Pule’anga nau foki vakai’i ngaahi fokotu’u Kōmiti Pa’anga fe me’a lava mo ta’elava**

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Sea, tapu mo e Feitu'u na, ‘oku ou fakamālō ‘aupito ki he Fika 15. Ko e ‘uhinga ia e kolé, Sea, ke tuku mai ke mau toe lele ‘o vakai lelei ki ai, ki he founga ko iá. Hangē ko e me’a ko ē na’e me’a ki ai e Minisitā ko ia, *MEIDECC*, na’a ‘oku lava pē ha me’a ia ‘o fakahū hē, he Patiseti ko ‘ení, ‘i ha .... Pē ko ha me’a ‘e to e toloi atu. Ka te u ki’i afē ki he ‘ai ko ē ‘a e Pa’anga Talifakí. ‘Oku tapu mo ia, tapu mo ia. Kuo ‘osi tala pē ‘e he Laó ia, ‘oku pau ke ‘ai e peseti ‘e 5, ‘o tuku ai ki ha me’a na’e ‘ikai ke tau hanga ‘o *anticipate*. Ko e ‘ai ia ko ē ke tau ala ki aí, ‘oku toki fai e ala ia ki aí, lolotonga e ta’ú. Kaikehe, ‘ikai ke u to e. Ka ko e fo’i 3.2, ka mau ō ‘o siosio lelei ko e hā e me’a ‘e lava, pea ko e hā e me’a ‘e ‘ikai lava. Ko e anga ia ‘o e fakalūkufua.

**Lord Nuku:** ‘E lava pē ke u ki’i tokoni atu pē, ‘Eiki Minisitā?

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko e tokoni eni ‘a e Nōpele ‘Eua.

## **Fokotu’u pe ‘e malava ke ngāue’aki ‘a e 13 miliona pa’anga talifaki**

**Lord Nuku:** Kapau te ke tali lelei pe. ‘Eiki Sea, ‘i he ola ko ē ...

<006>

**Taimi:** 1100-1105

**Lord Nuku** : .. fakamatala ko eni ko ē ‘a e Kōmiti Pa’angá, ‘i hono fakamā’opo’opó, na’e ma’u ai e fakamatala ko eni. ‘Oku ‘i ai e pa’anga ‘e fakahaofi, ‘i he ngaahi tu’unga ‘oku ‘ikai ke ngāue’aki e pa’angá 'Eiki Minisitā pea ‘oku fakafuofua ia ki he 13 miliona, ko e toenga pa’anga.

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : Sea, te u tali atu e me’a ko ē ko u mei a’u pē ki ai.

**Lord Nuku** : Ko e fokotu’u atú, pē ‘e malava, he ko ena ‘oku tapu ‘a e ngaahi *institute* ko ē pē ko e ‘elemeniti ko ē ke ke ala ki ai hangē ko e talifakí. Ko e ‘uhinga ia e me’á ka ko ‘eku fehu’i atú, ko e fakamā’opo’opo ko ia na’e ma’u mai mei Fale Pa’angá, ko e pa’anga ‘e 13 miliona ko ē ‘oku ‘amanaki ke ke hanga ‘o fakafoki maí, na’e makatu’unga ‘a e ngaahi fakakaukau ko iá ‘i he pa’anga ko iá. Ko ‘eku kole atu pē.

**Sea Kōmiti Kakato** : Me’a mai Minisitā.

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : Mālō ‘aupito. Tau afe ai leva ki he 13 ko iá, ko ‘eku tamaikí eni ‘i mui hē ‘oku nau ‘ilo lelei e fo’i tu’unga ko ia ‘o e fo’i pa’anga ko iá, ‘a e 13. ‘Oku ‘ikai ke mo’oni ‘a e 13 ia ‘i he taimí ni, ka ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ‘oku fiema’u ki he Pilisone, ki he me’a ko eni ki he *drugs*, ‘e fiema’u ‘a e toko 53 ki ai.

**Sea Kōmiti Kakato** : Kole tokoni eni ..

**Lord Nuku** : Ko e fakatonutonu atu pē.

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : Ko e ‘uhingá ke tukumai ke mau vakai lelei ki ai.

**Sea Kōmiti Kakato** : ‘E Minisitā kātaki pē ko e ki’i Fakatonutonu.

**Lord Nuku** : Ko ‘eku fakatonutonú 'Eiki Sea, koe’uhi ko e pehē mai ko ia ‘oku ‘ikai ha pa’anga pehē. Ka ko e feme’a’aki ko ē na’e fai ‘e he Kōmiti Pa’angá, ‘oku ‘asi he peesi 10 ko ē fakamatala Lipooti ko eni ‘a e Kōmiti Pa’angá, ‘oku fakafuofua, ki he 13 miliona. Pea kapau leva ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga pehē, pea ke me’a mai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai.

**'Eiki Minisitā Pa'anga**: Ko e fakafuofua!

**Sea Kōmiti Kakato** : Sai ia Hou'eiki te tau toki foki mai, ka tau ki’i mālōlō ai.

(*Mālōlō e Fale*)

<008>

**Taimi**: 1120-1125

**Sātini Le’o**: Me’a mai Sea e Kōmiti Kakatō. (*Veivosa Light of Life Taka*)

**Sea Kōmiti Kakato**: Hou’eiki mālō mou me’a mai pē pea mou to’oto’o me’a lalahi pē. To’o

me'a mahu'inga pē he kuo tāi'i e taimí. Me'a mai Minisitā Pa'anga.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** 'Eiki Sea na'e, nau lolotonga fakalea 'Eiki Sea pea ko u fakamālō hono to e 'omai 'a e faingamālie ki he motu'a ni. Ko e, ki he me'a ko ē na'e tokanga ki ai e 'Eiki Nōpele ko ia 'o 'Eua ki he pa'anga 'e 13 miliona 'oku pehē ko e ngaahi lakanga ia 'oku te'eki ai ke *fill* pē fokotu'u ki ai ha ni'ihi ka 'oku lolotonga ava pē ngaahi fatongia ko iá pea ko e fakakaukaú ke fakapa'anga mei ai. Fakamolemole pē Sea ko e fo'i fika ko iá na'e ma'u ia 'i Tīsema e *review* ko ē 'i Sanualí. Pea ko e a'u mai ko eni ki he taimi ní 'oku holo 'aupito e fo'i fika ia ko iá. Kuo fili e ngaahi *post* ka ko 'eku fakahoko atu Sea. Ne 'osi tokanga pē ki he tafa'aki ko iá 'a e Pule'angá 'oku hanga mai 'a e *post* 'a e kau polisi *post* 'a e kau pilīsoné pea 'oku 'i ai mo e *post* 'a e Minisitā Mo'uí 'ene kau toketā pea mo e, pea ko e anga ko ē 'a e me'a ko ē 'oku 'omi ki he motu'a ni 'oku si'isi'i ha faingamālie ke to e 'i ai ha sēniti ia 'e ma'u mei ai. Ka ko e kole atu pē 'a e fokotu'utu'u ko eni 'omi ke mau ō 'o siosio fakalelei mo ngāue mo e kau ngāue pē ko e hā e me'a 'e lava ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke lava. Pea ko ia ai 'oku ou fokotu'u atu Sea. Ko u tui 'oku 'osi, ko 'etau to e 'alu tautolu ki he *detail* kuo lahi 'a e fakamatala ia ki he *detail*. Ka ko 'eku tokanga pē ke tau tokanga mu'a ki he founga ngāue ke tau muimui tonu ki ai he 'e hangē ka fēpakipaki. Ko e manatu 'a e motu'a ni ko e ta'u hokohoko 'aki eni 'e ua 'etau fai pehē ka 'oku 'ikai ke ngofua he tu'utu'uní. 'Oku 'omai ia ki he Pule'angá ke fai pehē. Pea ko e, pea ko ia ai 'oku kole atu ...

**Lord Nuku:** Sea ko 'eku ki'i fakatonutonu atu pē 'Eiki Sea.

**'Eiki Minisitā Polisi:** Tuku mai.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ki'i fakatonutonu eni e Nōpele fika, 'o 'Euá.

### **Tapou ki he Pule'anga ke fakakaukau'i ngaahi fokotu'utu'u fai atu Kōmiti Pa'anga**

**Lord Nuku:** Kātaki pē 'Eiki Minisitā. Ko 'eku ki'i fakatonutonu atu 'oku 'ikai ke mau hanga 'e mautolu ke maumau'i e tu'utu'uní. Ko 'emau me'a ko ē 'oku fai ko ē 'i heni ko hono tuku atu ki he Feitu'ú na pea ko e hā ...

<002>

**Taimi:** 1125-1130

**Lord Nuku:** ... tu'utu'uní ke fakahoko 'e he Feitu'u na. Ka ko e 'uhinga ia 'oku 'ikai ke pehē ke mau fakahoko atu ke ke maumau'i 'a e Lao. 'Oku mau fakahoko atu koe'uhi ke ke toki hanga 'o fakakaukau'i ko e Faifekau, Toketā Pa'anga. 'Oku ke 'osi ma'u 'e koe 'a e 'u naunau ko ia. Ke fai 'a e founga fakalao.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Sea! Tali lelei 'aupito

**Lord Nuku:** Pea kapau 'oku ta'e fakalao, ko e poho ē ...

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō lava 'a e fakatonutonu. Me'a mai Minisitā Pa'anga!



## **Fakakaukau fakalukufua Pule’anga fekau’aki mo e fokotu’u fekau’aki mo Sia’atoutai**

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Fakamālō ‘aupito ki he ‘Eiki Nōpele ‘o ‘Eua ‘i he fakalangilangi kuo ne fai mai kiate au. Pea ‘oku mo’oni ‘a e ki’i...’Oku ‘i ai foki ‘a e ki’i kananga ‘oku pehē. Lī ko ē ki ‘olunga, pea u pehē atu. Ko e ‘ai ko ē ke hapo. Male’ei ia ki tafa’aki kae tō ...’Ofa pē ko e tokoni ‘a e ‘Eiki Nōpele ko eni ‘oku ne ...Kaiekehe ‘oku ou fakamālō atu ki he ngaahi fakama’ala’ala ko ia. Ka ko e anga foki ‘eku fakalea Sea. ‘Oku mo’oni. Ko hono mo’oni ‘oku lahi ‘a e ngaahi fiema’u kae tuku mai pē ke fai ‘a e ngāue lelei ki ai, he ‘oku ‘i ai pea mo e ... hangē te u ki’i afe ange ki he me’a ko eni ki Sia’atoutai. Ko u faka’ofa’ofa ‘aupito. ‘Oku ‘osi ‘i ai pē foki ‘a e tokoni ki he ngaahi ako. Ka ko e me’a ko eni ki Sia’atoutai. Ko e me’a ia ki he ...

**Lord Tu’i’āfitu:** Sea! ‘Eiki Minisitā. Ka ko ho’o ’uhinga ‘oku faka’ofa’ofa! Kuo ke tali ‘ e koe? Fakafeta’i! Mālō.

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Fakamālō ‘aupito ki he ‘Eiki Nōpele. Pea ‘oku tau fakamālō foki ki he ‘Eiki Nōpele. Ko e taha ia hotau Fakafofonga ‘o e Fale ni, na’e meimei, ka ko u tui mahalo ko e ta’u ‘e 1 pē 2 mei heni ko ia ‘e Palesiteni ‘i he Siasi Uesiliana. Sea ko u ki’i fakahoko atu ko u tui au ‘oku totonu ke mea’i ia ‘e he Hou’eiki. Ka u ki’i fakamatala atu. Ko e Palesiteni, ko homa to’u ia ‘o maua mo e motu’a ni. ‘A ia kuo mau mei ‘osi kimautolu. Ko ‘ene hoko hake ‘a e fo’i levolo ‘aki hono ua. ‘Oku nau kei ta’ota’o hake pē nautolu ‘i ‘olunga. Ko ‘ene ’osi pē ia. Ko e ‘Eiki Nōpele. Pea te nau meimei ‘osi pē nautolu ‘i he taimi pē ‘e taha. Ka ko u tui ko e ‘Eiki Nōpele pē ‘e hoko atu. Pea ‘e kau ia ‘i he’eku lotu Sea ‘a e ‘Eiki Nōpele ke ne hoko atu ‘a e me’a ko ia.

Ka ko u kole atu pē Sea ko e anga ia ‘a e tu’u ‘a e Pule’anga. Sea, pea ko ‘emau fakakaukau fakalukufua eni ko u hanga ‘o fakahoko atu ke me’a ki ai ‘a e Hou’eiki. Mou fakamolemole na’a pehē pea taku ‘o pehē kuo mau ‘ai ke ‘ai ha ‘ā vahevahe ... ‘a e anga ‘etau tu’u mo ‘etau ngāue ‘oku fai ‘i hotau fonua. Fakamolemole, ‘ikai. Ko e feinga pē ke mā’opop’opo mo tau fou he founa. ‘Oku tui ‘a e Pule’anga. Ko e founa ia te tau malu ai ‘i he anga ‘etau fononga atu ki he kaha’u. Ko ia pē ‘a e ki’i fakamalanga ‘oku fai atu, Sea. Mālō ‘aupito.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me’a mai ‘a e Nōpele ‘o ‘Eua.

**Lord Nuku:** Fakatapu atu ki he Feitu’u na. ‘Eiki Sea. Fakatapu atu foki ki he Tokoni Palēmia Le’ole’o, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā. Koe’uhi kae fai atu ha ki’i fakahoha’a fakalukufua pē Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ia!

**Lord Nuku:** Ko e feme’a’aki ē kuo fai ki he kole ko eni na’e fai ko eni ‘e he...’o makatu’unga ‘i he ngaahi feme’a’aki ko eni na’e fai ‘i he Kōmiti Pa’anga pea mo e kau ‘ofisa ngāue na’e tuku mai ‘e he Hou’eiki Minisitā, ke fai ai ‘a e ngāue. Pea na’e ma’u mei ai ’a e ola ko eni na’e ‘omai ‘i he Līpooti ko eni ‘a e Kōmiti Pa’anga, ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘ikai ke pehē ko ha fakakaukau pē ko ha fokotu’utu’u. Ka ko e ‘uhingá, ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi Potungāue ‘oku lave’i pē ‘e he motu’a ni ‘oku lahi ‘enau fiema’u, ka ko hono tu’utu’u na’e fai mei Fale Pa’anga. Tau fakatātā,

hangē ko e ‘Eiki Minisitā Polisi na’e fiema’u ‘e ia ‘ene toko 100 ke fakahū ke tokoni ki hono tau’i ko eni ‘a e faito’o konatapu. ‘I he ivi fakapa’anga. Ka ko e fiema’u ia ‘a ena ‘oku ‘oatu ke fai ‘aki ‘a e ngāue ko eni. Pea hangē ko e Līpooti ko eni mei he Potungāue Ako. ‘Oku ‘ikai ke mau pehē atu kimautolu ia. Kae hangē ko eni ko Sia’atoutai, ‘e ‘Eiki Minisitā ko e ‘uhinga ‘emau ‘oatu ‘i he’emau fakakaukau ‘oku ‘ikai ke...

<004>

**Taimi:** 1130-1135

**Lord Nuku:** ...vahevahe tatau, pea ‘oku ha’u leva kiate kimautolu ‘a e fakakaukau ko eni na’a mau hanga foki ‘o ‘ohake ‘a ‘Atenisi, he ‘oku lahi ‘a e ngaahi ‘univesiti ‘oku fokotu’u , ko e me’a ko ē ‘oku mau poupu ki ai, ko e fānau ako ‘oku ‘ikai ke nau malava ‘e he ‘api ako ko ē te nau hū hū ki he ‘apiako ko ē, he ko hono totongi ‘ona ‘oku pehē ni ko e ki’i puaka, ko e fala, ke fai ‘aki ‘a e totongi ako, ‘ikai foki ke tali ia ‘e he Pule’anga, kā ko e ngaahi me’a ko ia, ‘oku ne hanga ‘o fakamaama ‘a e kakai ‘o e fonua.

**Mo’ale Finau:** Sea ke u ki’i, kole pē ki he Nōpele keu ki’i tokoni ange miniti ‘e taha.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ki’i miniti ‘e taha kole tokoni Nōpele, te ke tali?

**Mo’ale Finau:** Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea....

**Sea Kōmiti Kakato:** ...pē ‘e toki ‘oange pē hono taimi.

**Mo’ale Finau:** Ko e ki’i miniti ‘e taha pē ‘Eiki Nōpele, ‘e tokoni lahi eni kiho’o tipeiti.

**Lord Nuku:** Ko u ‘ofa pē ko ho’o kaungā fakafofonga.

**Mo’ale Finau:** Sea ko e tokoni eni ...

**Sea Kōmiti Kakato:** Me’a mai 12.

**Mo’ale Finau:** ‘Oku pehē ni ia, kuo ‘osi me’a mai ‘a e Pule’angá ke ‘oange mu’a ‘a e me’a ko eni ke nau ngāue ki ai, kātoa ‘ū kole ko eni ‘oku fai ‘e he kau Nōpele. Fakamalanga ko ē ‘oku fai ‘e he Nōpele ‘oku to e vivili atu pē ia ‘oatu ‘a e ngaahi ‘uhinga, ko ia Nōpele ‘oku ou pehē, ko ē kuo me’a mai ‘a e Pule’angá tau ‘oatu ‘a e faingamālie...

**Lord Nuku:** ‘E ‘Eiki Sea, tā ko e fakatonutonu eni ia Sea, ‘ikai ke u tali ‘e au ‘ene tokoni.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō.

**Mo’ale Finau:** Ko e fakatonutonu pē ‘Eiki Sea, kuo ‘omai ‘e he Pule’angá ‘enau tu’unga Hou’eiki, tau tuku atu ā ‘i he’enau nonga kjo ena kuo faka’ilonga mai, ‘e fakakaukau’i ‘a e kole ko eni, pē ko e hā ha’amou poa kapau te tau lele atu pē kuo nau me’a mai nautolu ‘i he ‘osi ‘a e paasi ‘a e Patiseti ko eni kuo mau fakakaukau ke ‘oatu ā ho’omou fiema’u. Ko ia ‘oku ou pehē ke tuku ā

‘etau to e vivili atu na’a faifai kuo to e fetongi, fulihi ‘enau fakakaukau, ko e ki’i tokoni pē ia Nōpele pē te ke tali pē ‘ikai.

**Lord Nuku:** Sea fakamālō ki he ...

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō me’a mai Nōpele.

**Lord Nuku:** ... Fakafofonga ‘i he tokoni kuo ne fai, ke ‘oua ‘e to e fai ha fakamalanga na’a ‘iloange ‘oku to e tuputāmaki ‘a e hou’eikí pea ‘ikai ke fai ‘a e ngāue. Sea ko homau fatongia fakafofonga ko eni ko ē ‘o e kau Nōpele pē, ‘oku ‘ikai foki ke loto ‘a e kau me’a ko ē ke pehē ke mau fakafofonga’i ‘a e kakai, ko homau fatongia ko ia Sea, kuo pau ke fai ia ki he kakai ‘o e fonua. Pea ko ia Sea ‘oku ‘uhinga ai ki’i fakatangitangi atu ‘Eiki Minisita, ha ko e me’a ia ko ē fekau’aki ko ē pea mo e Lipooti ‘a eni ko eni ko ē ‘a e Kōmiti Pa’anga, ko e ngaahi fiema’u ‘ehe ngaahi Potungāue kā na’e ‘ikai ke ma’u koe’uhi ko e fakatatau ki he ivi fakapa’anga ko ē ‘o e fonua. Pea ko e ‘uhinga ia ‘oku to e fai atu ai ‘a e fakatangitangi kapau ‘oku ‘i ai ha ki’i fakamahamaha ‘oku toe, pea faka’inasi mu’a ‘a e Minisitā Polisi koe’uhi ki he ngaahi fatongia. Ko ‘emau me’a ‘oku fai ko e fakamanatu atu pē Sea. Kā koe’uhi ‘oku ou tui ‘oku ou tui ki he fakamatala ko eni ko e me’a ‘a moutolu ke toki fai ‘a hono ngāue’i.

### **Tokanga ki he Polokalama 15 fakafuofua ki he 77 miliona hono mahu’inga**

‘Eiki Sea, ko ‘eku te u lave ki he ‘Esitimeti, ki he Patiseti. ‘Oku ‘i ai ‘a e pa’anga ai ko e polokalama, ko e polokalama 15, pea kapau te u lave ki he peesi 8, polokalama 15, ‘oku ‘asi ia ‘i he ngaahi Potungāue pea ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia ‘i he Potungāue. Kā ‘oku fakahingoa mai he peesi ko eni pea ‘oku fakafuofua ‘e pa’anga ‘e 77 miliona, fakalūkufa ia ‘i he Pule’anga, ‘a e polokalama ko eni. Pea ko hono fakalea Sea ‘oku pehē, me’a’ofa pea mo e ‘inasi, fakapālangi, ko e *grant* pea mo e *transfer*. Ko hono fakafuofua ‘oku pa’anga ‘e 77 miliona mo e poini ‘e .1, pea ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku, ‘Eiki Minisitā Pa’anga kātaki fakamolemole pē ...

**‘Eiki Minisitā Polisi:** ‘Eiki Sea, kātaki peesi fiha ‘Eiki Nōpele fakamolemole.

### **Tokanga ke fakaivia ngaahi kolo mei he 77m tufa ‘inasi Pule’anga & fakamoua’i ai taimi to’utupu**

**Lord Nuku:** Peesi 8. ‘Oku tu’u ai ‘a ia ‘oku tānaki fakalukufua hifo ‘a ia ko e ‘esitimeti ia ‘o e vahevahe ‘o e ‘esitimeti fakamole ‘a e Pule’anga, pea ‘oku fakalukufua leva mei ai ‘oku ma’u ai ‘a e 599.2 miliona, kā ko e polokalama ko eni ‘Eiki Sea, ‘oku ‘asi ia ‘i he ‘ū Potungāue kae ‘ikai ‘asi ia ‘i he ngaahi Potungāue. Pea ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e fakahoha’a he’oku ‘asi ‘i loto te u malanga fakalukufua atu pē Sea. ‘Oku tufa ki he sipoti, ‘oku tufa ki he kau, ko e tufa me’a’ofa eni ki he ngaahi fiema’u ‘a e fonua, ‘ikai ke u hanga ‘e au ‘o fakahala’i Sea, kā ko e me’a ko ē ‘oku lave ki ai ‘a e motu’a ni ‘o fekau’aki pea mo e ngaahi tokoni ko eni, pē ko e tufa me’a’ofa ko eni ‘Eiki Sea, ‘oku fai ‘a e tokanga ki ai he ko ‘eku tui ko ē ...

<005>

**Taimi:** 1135-1140

**Lord Nuku:** ... ko honau tau'i ko eni ko ē 'o e faito'o konatapu, he 'ikai lava 'e he kau polisi 'ata'ata ke nau fakafepaki'i e me'a ko eni fakalukufua 'iate kinautolu pē, ta'ekau ki ai e kakai e fonua. Pea 'oku kau ai e sipoti, 'Eiki Sea, he ko e kau ia he me'a na'e fai e tokanga ki ai, ki he ki'i vāhenga ko ē ko ē ki he ... ke to e hiki homou ngaahi, 'a eni ko ē 'a e pa'anga faka-vāhengá, he 'oku 'ikai ke u lave'i 'e au ha vahefonua 'oku 'osi langa ai ha 'ū mala'e tenisi, mala'e soka, ke fakamo'ua'i'aki e to'utupu, pē ko ha ngaahi polokalama pehē, ke nau ō ki ai.

Ko e 'uhinga ia ko ē na'e fai ai 'a e fakahoha'á, pea kuo u sio hifo ki ko ē ki he 77 miiona ko eni, 'Eiki Minisitā Pa'anga, kae'uma'a e Hou'eiki Kapineti, fakakaukau'i ange e anga hono tufá, mo e feitu'u ko ē 'oku 'alu ki ai. He 'oku ou tui kapau 'e lava ke toe fakalahi'i atu e ngaahi naunau ko ē ko ē ki he ngaahi vāhengá, 'a e sipoti faka-koló, 'oku ou tui 'e mo'ua ki ai e to'utupu ia mo e kau nofo ko ē mei he akó. Pea 'e 'i ai leva 'a e holo 'o e ngāue'aki 'a e faito'o kona tapu. Ko e konga ko ē ki hono ta'eue'i kinautolu, 'Eiki Sea, 'oku ou tui au 'e faingata'a hono ta'ofi 'ona kau ai e kau polisi Fakakoló. Fakaiuia 'a e ngaahi me'a ko iá, 'Eiki Sea, ka ko e lave ki ai, 'Eiki Sea, 'oku makatu'unga ia he pa'anga e 77 miliona ko eni ko ē ko ē me'a'ofa pe ko e tufa 'inasi ki he kakai e fonua. Tau pehē, hangē ko e 'aho ni. 'Oku 'i ai e motu'a Tonga, ko 'eku 'oatu pē 'a e fakakaukau, 'e 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai e motu'a Tonga 'oku 'efihia he taimi ni, koe'uhí ko 'ene tui fakalotú fakamāmani lahi, ko e me'a ia 'oku fai ki ai e tokangá, he 'e 'osi e kau Tongá hono fakanofu nautolu mei he ngaahi polokalama pehē. Ka ko 'ene tu'u foki he 'aho ni, 'oku kumi 'e he tokotaha ko eni 'ene totonú, koe'uhí ko 'ene tui fakalotú. 'Ikai ke u fanongo 'oku 'i ai ha ki'i pou pou pea meia kitautolu, he ko e tefito'i me'a mo'oni eni.

**Sea Kōmiti Kakato:** Nōpele, kātaki pē 'o fakamā'opo'opo mai ho'o ki'i miniti e taha.

**Lord Nuku:** Mālō 'aupito, 'Eiki Sea. 'Oku ou fakamālō atu au, 'Eiki Sea, 'i he faingamālie kuo 'omaí, kapau 'e toki me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga, ki he 77 miliona ko eni, mo e ngaahi vahevahe ko ē 'oku fai ai, ka 'oku ou tui 'oku tonu ke vahevahe e me'a ko eni ki he ngaahi vāhengá, 'o fou, ka ko 'eku fokotu'u atú, ke fakalahi ho'omou pa'angá ke tufotufa ki he kakai 'o fokotu'u e ngaahi polokalama ko eni, koe'uhí 'ikai ke ngata ko e ma'u'anga mo'ui 'a e kakai, to e malu'i ai 'enau mo'ui mei he ngaahi fakatu'utāmaki, hangē ko e ngaahi polokalama ako. Ko e 'uhinga ia 'a e lave ko ē ki he 77 miliona ko eni, Sea. Kapau 'e ma'ala'ala pē ki he motu'a ni ia 'a e 77 miliona ko eni, 'oku ou tui au ia oku tonu ke tau fakafononga 'etautolu ia 'a e Patiseti mo e 'Esitimetu ko eni ko ē 2019/2020.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō.

**Lord Nuku:** Ka koe'uhí kuo ke me'a mai, ka ke toki tuku mai ha ki'i faingamālie 'anai ange. Mālō Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ia. 'E Tongatapu 3.

**Lord Nuku:** Sea, ko e ki'i me'a pē e taha. Ko e me'a pē e taha, hangē ko e fakamatala ko eni 'a e Kōmiti Paangá, 'oku 'ai ke u fakamanatu atu. 'Oku ou fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui, hono tali e taiolosisi, talamai 'e fokotu'u i Tonga ni, pea ta'etotongi. Ko ia pē.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō. ‘Oku totongi pē. Me’a mai Tongatapu 3.

### **Fokotu’u ke fakapaasi Vouti fika 1 - ‘Ofisi Palasi**

**Siaosi Sovaleni:** Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’u na, Sea. Tapu mo e Tokoni Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa e Kōmiti Kakatō. Sea, ‘oku ou tui au ki he fakafo’ivoutí, ke fai mo to’o atu ai ha konga lahi he ngaahi vouti ‘oku tau pehē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ‘īsiu ia ai ke fai ha fu’u talanoa’i, Sea. ‘A ia ka ko e anga pē ia e fokotu’u atu, Sea, ke tokoni atu, na’a lava ai ke tau ‘unu’unu atu ai pē kimu’á. ‘Oku ou tu’u atu pē au ke fokotu’u atu e vouti ‘a e Palasi, ke tau tali ā ia. He ko e kau foki e vouti ia ko ení, he vouti na’e ikai ke fai ha lau ia ki ai ‘a e Kōmiti Pa’angá, ka ‘o kapau ‘oku pehē, Sea, tukukehe kapau ‘oku ‘i ai ha fehu’i ia ‘a e Hou’eikí. Na’e ‘i ai pē e fehu’i ia kimu’a, he taimi na’e fai ai e talanoa mo nautolú, fekau’aki mo e tokoni ko eni ki he ‘aho ‘Alo’i ‘o e Tama Tu’í, ka kuo ‘osi fakahoko mai ‘a e fakamatala ia ko iá, ‘Eiki Sea, pea ‘oku fiemālie pē e motu’a ni ia. Ka ko e fokotu’u atu ia, Sea, ke tau tali ā ‘etautolu ‘a e Fika 1, ka tau hoko atu ai pē ki he ngaahi vouti oku tau pehē ‘oku, ‘e toe ala fai ha tālanga aí. Mālō Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō. Hou’eiki, ko e fokotu’u ē ‘a Tongatapu 3, ka na’e me’a mai e Nōpele ‘Eua ko e fakalūkufua, pea tali fakalūkufua. Ka ‘oku pehē ‘e he Tongatapu

<006>

**Taimi:** 1140-1145

**Sea Kōmiti Kakato** : ... tautolu ke tau kamata ā hē, ka ‘ia au ia ko e hā e me’a ko ē te tau vave ai ‘etau ngāué fakatatau ki he houa mo e taimi ko ia ‘oku tau ‘i ai, ko u tui ko e me’a ia te mou fiemālie ai.

**Mō’ale Fīnau** : Sea,..

**Sea Kōmiti Kakato** : Me’a mai ‘e Fakafofonga 12.

**Mō’ale Fīnau** : Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea, ko u tu’u hake pē au ia ke u ‘atu ki he Feitu’u na, muimui atu he me’a ko eni ‘a e Fika 3. Ko e ‘uhingá he te tau tali e patiseti ko ení ‘Eiki Sea ‘i he hū mai ko eni ‘anaí, ‘a e Patiseti ko eni.

**Sea Kōmiti Kakato** : Ko ia.

**Mō’ale Fīnau** : Pea ‘oku ai e ‘uhinga lelei ia ki ai ‘Eiki Sea, koe’uhi kuo ‘osi ma’ala’ala kotoa e Patisetí talu ‘etau kamata. Ko e me’a pē ‘oku ou fokotu’u atú, ke ki’i fakamā’opo’opo pē ‘etau ngāué koe’uhí, kapau ‘e ‘i ai ha taha ‘e fakahoha’a, pea ke ne fakahā mai pē ‘e ia, pē me’a he Fale ni kātaki, pea ne fakahā mai pē ‘e ia ‘a e vouti ko ē ‘oku fakamalanga aí. Koe’uhi kae hanga leva ‘e he Feitu’u na ‘Eiki Sea ‘o fakamā’opo’opo, ke lava leva ke maau ange mo mā’opo’opo ange ho’o fai tu’utu’unií, ke mahino kuo *cover* kātoa ‘a e fo’i patisetí. Tau fakatātā hangē ko ení. Kapau te u fakahoha’a au ia ‘uluakí, pea te u fakahā atu pē ‘e au. ‘Ikai ke ngata ai ‘Eiki Sea, ‘e to e faingofua ange ai hono muimui’i ko ia ‘e he kau Mēmipá ‘a e taimi tipeití. Pea ko ‘ene ‘osi ko iá pea fakahā

atu, pea 'i he'ene pehē 'Eiki Sea, 'e lava leva ke vave, mā'opo'opo pea maaui 'a 'etau fononga atu ko ia mo 'etau Patiseti.

**'Eiki Minisitā Polisi** : Sea ki'i tokoni pē ki he Fakafofongá kapau 'e laumālie lelei.

**Sea Kōmiti Kakato** : Me'a mai Minisitā Polisi.

### **Fokotu'u ke fakalukufua pe hono tali Patiseti**

**'Eiki Minisitā Polisi** : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakató. Kau poupuu atu pē mu'a Sea ki he me'a ko eni 'a Ha'apai, pea pehē ki he fokotu'u ko ia na'e fai 'e he 'Eiki Nōpele ko eni ko ē 'o 'Eua. Ko e tu'u ko eni mahalo 'oku toe ha houa 'e 2 e ngāue 'Eiki Sea, pea tali katoa e ngāue 'a e Falé. 'E Hou'eiki, ko Fisi ko 'enau patiseti 'oku 3 piliona, 'oku alea'i he uike pē 'e taha, *mandate* ia. Ko ia ko 'eku kolé pē Sea, ko e 'uhingá ko e 'api'api 'a e taimi. Ka 'i ai ha ngaahi vouti 'oku fai ai ha feme'a'aki, ko e ngaahi vouti pē ia 'oku fai ki ai e tokangá, pea 'oku ou tui au ia Sea, ko ia ena ia 'oku 'asi ko ē he Lipooti. 'A ia ko e ngaahi me'a pē ia 'e fai ki ai e tokangá, ko e toengá ia, *in principle*, 'oku fai e fiamālie ia ki ai. Fokotu'u atu 'e au ke tau fakalūkufua pē Sea, 'uhingá ko 'etau taimi.

### **'UHINGA KE FAKAVOUTI FAKAPAASI 'ESITIMETI KAE MAUI AI NGĀUE**

**Siaosi Sovaleni** : Ko e tokoni ē Sea kapau pē 'e faingamālie. Sea, ko e 'uhinga e meá, na'a 'i ai ha faingamālie ki he Hou'eiki Minisitā ha'anautolu 'a e Potungāue, ke nau ki'i talatalanoa mai, pē me'a mai fekau'aki mo e vouti. Ko e hā 'a e ngaahi me'a mahu'inga 'oku tonu ke mea'i 'e he kāinga, ko e hā 'a e ngaahi me'a 'oku tonu ke fakatokanga'i, pea tau tali faka-fo'i vouti ai. 'I he'ene tu'u 'ana ko ē 'ai faka-katoa he 'ikai ke 'i ai ha faingamālie ia e Hou'eiki Minisitā ha'a nautolu e Potungāue, ke fakahoko mai 'a e ngaahi taumu'a lelei, 'oku nau tukumai 'i he 'Esitimeti ko eni. Ko e anga ia e fokotu'ú, he kapau na'e tali ai pē 'a e fo'i fokotu'u 'aneni ki he Palasi, pea tau pāloti'i ia 'osi ia, pea tau hoko atu ki he 'Atita, kae tuku e 2 ia mo Fale Pa'anga, 'oku ou tui mahalo ko ha me'a ia ko ē 'e toe fai e tālanga ki ai 'aefiafi. 'A ia ko e 'uhinga pē ia e fokotu'u atu Sea. 'I kai ke ngata pē 'i he 'ai ke vave 'etau ngāue, kae kei 'i ai pē ha faingamālie, kia kinautolu ko ia 'oku fanongo mai ko eni he letiō, ke nau 'ilo'i ko e hā e 'uhinga 'oku 'ange ai 'a e 1 milioná ma'a e Potungāue ko ē. Ko e 'uhingá ki he faingamālie ki he Hou'eiki Minisitā. Kapau pē 'oku pehē'enautolu 'oku sai pē, ka ko e anga pē ia e fokotu'ú Sea, na'e 'oatu ai ko ē, ke fai mo tali ā 'a e Palasi ia ka tau hoko atu ki he 3. Mālō Sea.

**'Eiki Minisitā Polisi** : 'E Sea, sai pē Sea, ka ko e founa ia ko iá 'oku 'ikai ke *mandate* ia. Ko e founa ngāue pē ka ko hono 'uhingá fakatatau pē ki he taimi mo e angí 'o e 'eá he 'aho ko ia. Ko e 'osi eni ia uike 'e 3, toe houa pea tau toki 'alu ki he faka-vouti? Ka kuo 'osi tukuange 'a e faingamālie, hangē ko e me'a ko ia 'a e 'Eiki Nōpele. Ko e fakafika pē ē ka ko e *principle* 'a ē 'oku 'asi ko ē 'oku fai ai 'a e feme'a'aki. Ko ia 'oku fai ai 'a e feme'a'aki 'Eiki Sea mo e palani ko ia 'a e Pule'angá. 'Uhingá ke tau to e, 'e 'alu eni 'o ngūsia, 'oku mea'i pē 'e he Hou'eiki 'oku 'i ai 'a e polokalama 'a efiāfi he 5:00 'E 'ikai ke tau toe lava tautolu, 'i ai mo e polokalama 'a e mātu'a ko eni na'e 'osi tala ia he letiō 'e 'ikai ke mau to e lava kalo mei ai 'Eiki Sea.

**Siaosi Sovaleni** : Ko u tui au 'Eiki Sea kātaki pē he 'uhinga ko ia 'e 'ikai ke lava e Falé, 'oku 'ikai ke pule mai ha taha ia ki he Fale. Neongo ko e me'a hono faka'ilonga'i e me'a 'a 'Ameliká 'anai 'e fai he 5:00 kae 'oua 'e pehē ia, kuo pau leva ke tau tuku tautolu ko e 'uhingá ko 'etau ō ki hē. Ko e 'uhinga pē ia 'o e 'ai atu 'anenaí Sea, ko e 'uhingá pē faingofua ange 'etau 'alu fakafo'i vouti, he ka 'ikai, 'ilo'i e talanoa fakalūkufua, 'e talanoa mai e tama ko ē ki he vouti ko ē, pea hiki ki he vouti 'e taha, to e ha'u e tama ia ko ē 'o ha'u he fo'i vouti tatau. Ko e anga pē e kole atu ke tokoni. Kapau 'oku mou pehē tau fakalūkufua, pea tau hokohoko atu ā Sea.

**Sea Kōmiti Kakato** : Mālō. Me'a mai..

<008>

**Taimi:** 1145-1150

**Sea Kōmiti Kakato:** Nōpele Fika 2 'o Vava'ú.

### **Poupou ke fakapaasi fika 1 mo ua pea ke fakatokanga'i Lipooti Kōmiti Pa'anga**

**Lord Tu'i'āfitu:** Tapu pē mo e Feitu'u na Sea. Ko u fokotu'u atu ke paasi mu'a, ke tau pāloti'i ā e vouti 'uluakí mo e vouti hono uá mo e fakatokanga'i 'a e tokoni mo e līpooti 'a e Kōmiti Pa'anga e Fale Alea. Fokotu'u atu Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** 'A ia ko e ngaahi fokotu'u eni, fokotu'u 'a e Minisitā Polisi, fokotu'u 'a Tongatapu 3 poupou ki ai 'a Nōpele Fika 'o Vava'ú. Ko u hanga pē 'o fakatokanga'i hifo e ngaahi me'a ko eni 'oku mou me'a ki ai. Kae hangē pē ko 'eku lave ko ē 'anenaí, ko e folau tahí 'oku 'i ai hono tu'utu'uni. Pea kapau 'e 'i ai ha fakaevaha, ko e kapitení te ne fakatautau e vaká. Ko e hā e me'a 'e fakahaofi ai 'a e mo'ui e pasésé pea mo 'enau utá. Ka ko u tui ko e hā e me'a ko ē te mou, 'o me'a mai pē ho'omou ngaahi me'a ko ē 'oku mou fakakaukau 'oku mou mea'i te tau vave ai pea ko u tui ko e, 'o fakatatau ki he taimí. Pea ko u tui ko e kongá ia 'oku ou 'oatu kia kimoutolu. Ka 'oku mou pehē, ke laumālie ke tau vakai ki he vouti fika ua mo e fika valu 'a ia 'oku pehē ke tuku kimuí, pea mou, ka ko ena kuo 'omai 'e he Minisitā 'ene me'a. Ka ko u tui ko e hā e me'a ko ē kuo mou me'a ki ai. Me'a mai Minisitā *Trade*.

### **Poupou ke fakalukufua pe alea'i Patiseti**

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Mālō 'aupito 'e Sea pea tapu mo e Feitu'u na kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa. 'Oku ou ki'i poupou atu ki he tu'utu'uni kuo tau 'osi lele mai'aki he uike eni 'e tolú. Pea kuo ke 'osi fai mai 'a e fakahinohino 'i he efiāfi ni te tau pāloti fakalukufua. Ko e ha'unga ia kuo tau ha'u ai. 'Oku ou tui ka tau ka a'u mai ki he tepí 'i he momeniti faka'osi ko ení pea tau to e *switch gear*, pea tau to e liliu, 'e palopalema. Ko e talu 'etau tipeiti 'i he 'Esitimetí mo 'etau takitaha 'omai 'etau ngaahi view takitaha mo e fehu'ia pea lava 'e he Pule'angá 'o *respond* atu ki ai. Pea ko eni kuo tau a'u mai eni, pea 'oku 'osi mahino pē ia 'oku tau fakalukufua pea te tau fakalukufua, 'oku 'i ai e fo'i fokotu'u mai ia ke tau lele fakavouti he taimi ni. 'Oku ou fokotu'u atu Sea ke tau hoko atu 'i he fo'i siate folau kuo 'osi tuku na mai'aki 'etau ngāué. Pea tau 'alu ke tau a'u'aki ia. Ko e ki'i fokotu'u atu pē ia ko e tu'utu'uni ia kuo ke 'osi fakahoko mai he uike eni 'e tolú, mo 'etau fakahinohino 'o a'u mai ki he 'aho ní, pea ko eni 'oku 'ai eni ke tau to e hanga 'o liliu.

Tukukehe kapau ‘oku fai’aki ‘etau to e pālōti e me’a ko iá ka ‘oku mahino kiate au ko e fokotu’utu’u pē ia mei mu’a.

**Siaosi Sovaleni:** Sea fakatonutonu atu Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Fakatonutonu.

**Siaosi Sovaleni:** Na’e ‘ikai ke ‘i ai ha pehē ia ke liliu ha tu’utu’uni Sea he uike tolu kuo hilí na’e ‘ikai ke ‘i ai ha tu’utu’uni pehē. Pea ko e anga maheni pē ia ‘i he’etau Tohi Tu’utu’uni te tau lava ‘o ‘ai fakalukufua pē te tau lava ‘o ‘ai fakafo’i vouti.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ia.

**Siaosi Sovaleni:** Ko e ‘uhinga ia ko ē fokotu’ú na’a tokoni ke fai mo ‘osi atu ā ha fo’i vouti ia ‘e hongofulu tupu kimu’a he 12. Ka ‘o kapau ‘oku pehē ‘e moutolu ke tau, hā koā e fo’i laú, *skip around*, pea tau hokohoko atu pē ai.

**Lord Nuku:** Sea ko ‘eku kole pē, ko ‘eku pou pou atu pē au ia.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me’a mai.

## **Pou pou ke alea’i fakavouti he ka fakalukufua alea’i Patiseti ke vave ngāue Fale**

**Lord Nuku:** Ko ‘eku lave’i mahalo pē ka tau fakalukufua te tau to e ki’i lōloa ange. Kapau leva te tau ‘alu fakavouti. Ko eni ia kuo fokotu’u, kapau ‘oku pehē ke tuku e vouti hono uá. Ko u fokotu’u atu au ia ‘Atita Seniale mo e ‘Omipatimení, ke’uhí ke tau tākaki atu ki ai. Pea kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku fiema’u mei ai ke fai ha tokoni ai, ke fai mo tau tuku ‘etautolu ha nima pē ono he miniti ‘e 15 ko ení. He na’e ‘osi fai e feme’a’aki ‘i he uike eni ‘e tolu. Ka ko e me’a ‘oku fai atu e lave ki aí, ‘Atita Senialé, ko e me’a hono tolú, ‘Omipatimení mahalo ko e me’a ia hono fā. Ko e ‘alu hake pē ki he ‘Atita Senialé ‘oku ai ha me’a ‘oku fiema’u ha taha ai kapau ‘oku hala, tau fononga, tau ‘alu hake pē. Ko e founa pē ngāue pē ia na’e ‘osi fai pē he Falé ni. Pea ko e ‘uhinga e pālōti ‘Eiki Minisitā, ko ‘ene paasi ko iá, ‘ikai ke to e fai ha me’a ia ki ai, ‘osi ia. Kapau ‘e tuku ke fakalukufua te tau lele ‘o tau ki he hongofulu te tau foki ki he uá. Ko e ‘uhinga pē ia e kole atú ha founa ke vave ai. Pea kapau ‘oku mou pehē pē ke tau fakalukufua pea tau fakalukufua pē. Ko e anga pē fietokoni atu Tokoni Palēmia, Palēmia Le’ole’o, ki he anga e founa ngāue e Falé ni. Kae toki me’a atu pē kau Fakafofonga, ‘io vouti, ko e hā e me’a ‘e faí pea fai ia Sea.

**Mo’ale Finau:** Sea ki’i fakahoha’a atu ‘Eiki Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me’a mai 12.

**Lord Nuku:** He te tau fetūkuaki tautolu pē ko e hā e founa heni ‘e ‘osi e ho’atā ni ia ‘oku te’eki ke lava ha me’a ia.

**Mo’ale Finau:** Ko e taha foki ‘e tupunga ai ‘Eiki Sea e lōloá, ko e ‘ikai ke tau nofo ko ē he tu’utu’uni ko ē ‘a e Falé he tipeití.



**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ia.

**Mo'ale Finau:** 'Eiki Sea ko e tipeití, miniti 10. Kapau na'e, tau pehē kapau 'e miniti 'e 10. Kapau na'e nofo ma'u e Falé ni 'Eiki Sea 'i he Lao 'o e tipeití, fuoloa e paasi 'a e 'Esitimetí.

<001>

**Taimi:** 1150-1155

**Mo'ale Finau:** ... ka 'oku pehē ni 'etau me'á 'Eiki Sea. Ko u leá pē 'oku tu'u mai e tama 'o talamai 'ene fo'i me'a, tu'u mai e tama 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko ia 'oku ou pehē 'e au ia 'Eiki Sea ko e fakaluku, ko e me'a ko eni 'oku hoko ko ē 'i hē 'oku 'ikai ko e lōloa ia koe'uhí ko e Patisetí. Ko e 'uhingá he ko e Patisetí na'e me'a ki ai e Sea Fale Alea ko e Patiseti ia 'a e Pule'anga 'o e 'aho ní. Ko 'ene 'osí ia.

**Lord Nuku:** Ko u fakafoki atu au 'eku fokotu'ú. Tau lele ā he fakalukufuá pea tau fehu'i ai e ngaahi me'a ko ē 'oku tau fiema'u. Kapau ko e fakalukufua pea tau fononga ai. Ko e me'a ia na'a mau, ko e 'uhinga e kole atú kae fakafononga 'a e me'afaka'eiki ko ení ke ...

**Sea Kōmiti Kakato:** Me'a mai ...

**Mo'ale Finau:** 'Eiki Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Tongatapu 3.

**Siaosi Sovaleni:** Sea ko e ki'i ko e kole tokoni pē Sea. Na'e 'uhinga hangē pē ko e me'a 'a e Nōpele 'Euá ko e 'uhinga pē ke tokoni he ka 'ikai te tau 'alu kimu'a 'alu kimui pea ko e 'uhinga hono 'omai 'o e 'Esitimetí ki Fale Aleá ní ke tau tālanga'i pea kole ha liliu pea kapau 'e tali 'e he Fale pea liliu leva e 'Esitimetí. 'Oku 'ikai ke pehē ia ko e 'omai pē ko ē 'Esitimetí pea tau *rubber stamp* 'o tali ta'etoe alea'i 'a eni na'a tau fai ko eni he uike 'e tolu kuohili. Pea ko e kole pē ia Sea hangē ko e me'a 'a e Nōpele 'Eua 1,3,4,5,6 pea kapau 'oku laumālie lelei pē ki ai 'ikai ke 'i ai ha fehu'i ai 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale pea tau pāloti ki ai. 'A ia ko e 3 ena e 'Atita Seniale, 'Omipatimeni e 4, 5 e *Foreign Affair* pea 6 leva Kau Tau 'a 'Ene 'Afiō. Tukukehe kapau 'oku 'i ai ha fehu'i 'a e Hou'eiki Mēmipa.

**'Eiki Minisitā Fonua:** Sea ki'i fakahoha'a atu.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me'a mai Minisitā.

## **Fokotu'u fakapaasi Vouti Tau Malu'i Fonua & Potungāue Fonua & Savea ke fakapaasi**

**'Eiki Minisitā Fonua:** Sea ko u fokotu'u atu au 'a e Kau Tau 'Ene 'Afiō mo e 'Ofisi Fonua he taimi ni pē kapau 'oku 'i ai ha fehu'i pea lī mai kae 'ai ke paasi. Lōloa Sea. Ko e Kapiteni koe fai ha tu'utu'uni.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ia. Mālō Minisitā.

**Siaosi Sovaleni:** Poupou atu.

## **Fokotu’u ke fakapaasi Vouti 1-25 tukukehe vouti 2 & 8**

**‘Eiki Palēmia Le’ole’o:** Sea ‘i he fo’i laumālie ko iá ko u fokotu’u atu e 1-25 tukukehe ‘a 2 mo 8 ke fai mo paasi kātoa e toenga ka tau nofo tafātaha ‘i 2 mo 8 koe’uhí ‘oua te tau to e fēfokifoki’aki. He ko e ‘ai fakalukufua ‘oku ‘i he 2 pē mo 8.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko e fokotu’u ē ‘a e *DPM* ‘oku ‘i ai ha poupou ?

**‘Eiki Minisitā Polisi:** Poupou atu Sea.

**Lord Nuku:** ‘Eiki Sea. Kātaki fakamolemole pē Palēmia Le’ole’o. Na’e ‘uhinga ke fakavouti ka ‘oku ‘i ai ha me’a ‘e fiema’u pea fehu’i atu. Pea kapau ‘e pehē mai pē Minisitā ko iá hangē ko ē ko ena ‘oku ne fokotu’u mai ‘e ia ‘ene potungāue. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha fehu’i ia ki ai. Paasi ia. Ko e me’a ia. Ka ko e konga ko ē ke tau hanga ko ē ‘o fakalukufua’i mei he 1-25 ‘oku, ko u tui ‘oku ‘ikai ke tonu ia ke pehē. Ko e anga pē tokoni atu pē. Kapau te tau lele he taimi ni ko eni na’e ‘osi fehu’i fakahoko atu ‘e he Fika 3 ‘ene poupou mo ‘ene fokotu’u ‘i he fika 3, fika 4, fika 5, fika 6. Kapau ‘oku ‘i ai ha fehu’i ai pea fai pea ka ‘oku ‘ikai ko u poupou atu au ki he fokotu’u ko ē ‘a e Fika 3, 1-6. Pea kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku fiema’u ke fehu’i ‘oua te mou manavasi’i ki he fehu’i he ko e me’a pē ia ko e ki’i fehu’i ma’ama’a.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō.

**‘Eiki Minisitā Polisi:** ‘Eiki Sea fakamolemole.

**Lord Nuku:** Kae paasi ‘etau me’a ka tau ‘alu.

**‘Eiki Minisitā Polisi:** ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha manavasi’i ia ki he fehu’i. Ko e totonu ia ke fai ha fehu’i.

**Lord Nuku:** He ko e ...

**‘Eiki Minisitā Polisi:** Ko e me’a ko ē ‘oku tokanga ki ai Sea ko e taimí. ‘Osi eni e uike ‘e tolu mo ‘etau nofo pē he me’a ko ē na’e fiema’u he Hou’eikí. ‘Osi eni e uike ‘e tolu.

**Lord Nuku:** ‘Ikai ko e ...

**‘Eiki Minisitā Polisi:** Ko e me’a ē ‘oku nau tokanga ki ai pea ko e me’a ia ‘oku mau pehē ai ke mau tali fehu’i atu ai.

**Lord Nuku:** Ko u kole atu ‘Eiki Sea ...

**Eiki Minisitā Polisi:** ‘Oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha vouti kehe ‘oku fai ki ai ha tokanga ko eni ia ‘oku ‘asi he līpooti. Pea ko u fakafoki atu au ‘eku fokotu’u Sea ka u pou pou ki he fokotu’u ko ē ‘a e Tokoni Palēmia. ‘Oku ou kole atu ke tau nga’unu Hou’eiki ka ‘ikai ‘e ...

**Lord Nuku:** Te tau fakafekiki tautolu he founa. Ko e fokotu’u atu eni ...

**Lord Fakafanua:** Sea ko u kole pē ke u tokoni atu.

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘E me’a mai Nōpele Fika 2 ‘o Ha’apai.

**Lord Fakafanua:** ‘Osi eni e haafe houa ‘etau fēme’a’aki he founa. Te’eki ke tau laka kimu’a.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ia.

**Lord Fakafanua:** Ko u fokotu’u atu Sea ke ke fai mai ha tu’utu’uni. Ko eni na’e ‘osi me’a mai ‘a Tongatapu 3 fokotu’u mai e vouti 1 ke tau pālōti. Ko u pou pou atu ke tau pālōti e vouti 1 ka tau hoko atu. Pea ko eni ‘oku me’a mai e ‘Eiki Tokoni Palēmia ‘oku pou pou ia ki he 1 ki he fiha koā tukukehe 2 mo e 8.

**Sea Kōmiti Kakato:** 25. Ko ia.

### **Fokotu’u tali ‘a e Vouti fika 1 – ‘Ofisi Palasi**

**Lord Fakafanua:** Sea ko u fie fakatokanga’i pē ko e Vouti Fika 3 ko e ‘Ofisi ia e ‘Atita Seniale ko au ‘oku ‘i ai e ‘ofisi ko iá pea ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ia ‘oku fiema’u ke fakamatala atu kapau ‘oku ‘i ai ha fehu’i. Pea kapau te mou fakatokanga’i Hou’eiki ko e līpooti ko eni mei he PAC Kōmiti Pa’anga ko e fokotu’u fika 7 ‘oku fekau’aki ia mo e ‘Ofisi ‘Atita Seniale. Te’eki ke ‘i ai ha feme’a’aki ia e Hou’eiki ki he me’a ko eni. Ko e fokotu’u mai e 1 kilu ke tānaki mai ki he vouti ko iá. Ko e ‘uhinga ia ‘oku tau ‘ai fakavouti ai ke fai e fēme’a’aki ‘i he ‘ū vouti pea tau toki tali kae ‘oua to e fai ha holomui ki ai. Fokotu’u atu tau tali ā e Vouti 1 ‘a e ‘Ofisi Palasi pea tau hoko atu ki he ua ...

<002>

**Taimi:** 1155-1200

**Sea Kōmiti Kakato:** Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

### **Fokotu’u ke fakalukufua kae ‘oua ‘e fefokifoki ‘aki tipeiti**

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki :** Kātaki ‘oku ou Fokotu’u atu Sea, he ko e *option* ia ‘oku ua, he taimi ni. Ko e fokotu’u mai he taimi ni, ke tau mavahe ā mei he fakalukufua ‘o fakafo’i vouti. Ko e *option* ‘e taha. Ko e fakalukufua. Ko e kole atu. Ke fai ā ha Tu’utu’uni. Pē ko ‘etau pālōti. Ko e ha ‘a e founa ke tau ‘alu ai kae nounou. He kuo ‘osi mahino kuo ke ‘osi tu’utu’uni mai ‘e koe. Ko e hoko a e ua pē ko e fiha. Na’a ke me’a mai ‘aki. Ko e pālōti. ‘Oku ‘ikai ta’elava ‘e ha taha ia ‘o fehu’i mai ki he motu’a ni, ‘i he ‘eku Potungāue, ko e kau Minisitā kehe, kae ‘ai ‘a e ngaahi

fehu'i pea tali, pea ko e fokotu'u atu ia ke fakalukufua, he kuo 'osi mahino 'a e taimi 'oku ke 'omai ko e *deadline* ia 'oku fai ai 'etau pāloti. Fokotu'u atu ke tau pāloti. Ko e hā 'a e founa te tau ngāue'aki. 'Oku 'ikai ke 'aonga ia 'i he fefokifoki 'aki 'i he me'a tatau pē.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō.

## **Fakamanatu ko e Vouti 'oku fakafehoanaki ia mo e ú palani fakata'u**

**Lord Fakafanua:** Sea ko e fakamanatu atu pē. Ko 'etau Vouti 'oku fakafehoanaki pea mo e 'u palani ngāue fakata'u. 'O kapau te tau paasi 'a e Palani Ngāue 'a e Vouti Fika 1. Ko 'etau tali fakataha pea mo e Palani Ngāue 'a e 'Ofisi Palasi. Ko e fakamanatu atu pē kihe Fale. Ke fakatokanga'i 'e he Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** 'E Hou'eiki ko u fakamālō atu ki ho'omou ngaahi feme'a'aki. 'Oku ou 'uhinga'i 'a e ngaahi me'a 'oku mou me'a mai ki ai. Ko ho'omou feinga ki he vave pea mo maau pea mo lava 'o fakahoko, 'o fakatatau ki he taimi 'oku mou mea'i. Pea ko u tui ko e ngaahi me'a ko ia. 'Oku ua 'a e fokotu'u. Pea ko u tui ko e Fokotu'u 'uluaki ko e 'omai ke tau tali 'a e 1,3,4,5,6. Ka 'oku kole 'e he...

**Siaosi Sovaleni:** Sea ka u ki'i liliu atu 'eku fokotu'u kātaki.

**Sea Kōmiti Kakato:** Fika 2 'o Ha'apai ke 'omi mu'a 'a e Fika 3 ke fakataha ia pea mo e 2. 'Oku 'i ai 'ene me'a 'oku fiema'u ke fie me'a ki ai. Ka ko u tui, ko e ngaahi me'a ko ia, 'a ia 'oku mahino mai mei he kau Minisitā ia. 'Oku 'ikai ha me'a ia te nau to e tokanga ki ai ki he 'enau ngaahi *ministries* 'anautolu. Hangē ko e me'a na'e me'a mai ki ai 'a e Minisitā Fonua. Pea ko u tui ko e, konga ia 'oku 'oatu. Pea 'oku ou kole atu Hou'eiki. 'Oku ou fiema'u pē ke tau pāloti pea tau toki mālōlō. Ka tau lava 'o ngā'unu 'etau ngāue.

## **Poupou ke alea'i Vouti Potungāue Fonua mo e Kelekele**

**Siaosi Sovaleni:** Sea! Kātaki pē ka 'i ai ha faingamalie. Na'e 'uhinga pehē pē Sea 'a e fokotu'u atu. Kapau leva 'e 'ikai ha taha 'e 'i ai ha'ane *comment*. Ko e Hou'eiki Minisitā ia. Ko 'enau 'Esitimetri eni 'oku 'omai. Ko kimautolu eni 'oku 'ikai ke 'i he Kapineti, 'e 'i ai 'emau fehu'i. 'ikai ke lava 'e ha toe Minisitā ia 'o fehu'ia 'ene me'a. Ka ko u poupou au ki he me'a 'a e Minisitā Kelekele. Kau atu mo e Lands ia. *Defence* mo e *Lands*. Kae tuku 'a e 'Atita ia 'oku 'i ai 'a e fehu'i ia 'a e Sea 'o e Fale Alea. 'A ia 'oku *under* ai 'i he 'Atita. Ko e 'uhinga kapau na'e tuku 'etau fo'i miniti 'e 40 ko eni. Kuo 'osi fuoloa 'a e tali 'o e peseti 'e 80 'etau 'Essitimetri. Mālō.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō. Hou'eiki! Ko 'etau Fakamatala Patiseti. Ko e kakano ia 'oku 'ikai ke toe kehekehe ia pea mo ē. Pea 'oku 'osi lave'i pē 'e he motu'a ni, 'a e founa ngāue. Pea mo e tu'unga 'oku 'i ai. Ka 'oku makatu'unga mei he taimi. Ko e 'uhinga ia 'oku ou 'oatu kia kimoutolu ko e hā 'a e me'a 'oku mou fiema'u? Pea ko u tui ko e ma'a pē ia ko ho'omou pāloti. Pea kapau 'oku mou pehē ke faka-vouti ko e vave ia. 'Oku lelei pē ke tau 'unu ki ai pea kapau pē ke fakalukufua, pea tau...

**Sea Kōmiti Kakato:** Me'a mai Tongatapu.

**Lord Tu’i’afitu:** Ko u fokotu’u atu ‘a e 1, 6, mo e 20. Fokotu’u atu ke tau pālōti? Mālō.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko e ...

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** Sea! ‘Oku ‘ikai ko e ‘isiū ia. Ko e ‘isiū ke tau fili pē ko e hā ‘a e founga ‘e ua te tau ngāue’aki ha taha. Ko e fakalukufua pē ko e fakafo’i-vouti.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ia! Teu pālōti ai. Me’a mai Nōpele Fika 1 ‘o Vava’u.

**Lord Tu’ilakepa:** Ko u kole atu mu’a ki he Hou’eiki Minisitā. ‘Oua te mou ‘ai mu’a ke fakalukufua. Lahi ‘a e ngaahi me’a ia ‘oku ‘asi heni fekau’aki mo mautolu ko eni. Kōvana, ko e ‘u ‘Ofisi ‘i muli. Tau ‘alu tahataha pē. Tali ‘ikai ha fehu’i, hoko atu, hoko atu, tau hoko...

**Sea Kōmiti Kakato:** Kuo mahino kia au ho’omou me’a Me’a mai.

**‘Eiki Palēmia Le’ole’o:** Ko u tui kuo taimi, ke tau mālōlō. Kae tuku atu ha taimi ke ke fakakaukau lelei. Kuo ‘osi taimi ke ke fai tu’utu’uni. Kuo ‘osi mahino ‘a e ‘u tafa’aki. Pea ko u fokotu’u atu. Ke tuku atu ki he ua, ke ke foki, ke ke me’a mai ‘o fakahoko ha’o Tu’utu’uni, ka tau hoko atu.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō! ‘A ia ko ‘eku tu’utu’uni pe ko e pālōti, ka ko u tui ko e me’a ia te tau ‘unu mai ki ai, ka ko u...

<004>

**Taimi:** 1200-1205

**Sea Kōmiti Kakato:** Kole atu tau, tui homou kote, kā tau liliu ‘o Fale Alea.

**(Liliu ‘o Fale Alea), me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.)**

**‘Eiki Sea:** Hou’eiki mālō ho’omou laumālie. ‘Osi eni ‘a e houa pongipongi ‘oku te’eki ai ke laka kimu’a ‘etau ngāue. Mole ‘etau houa ‘e 2 he pongipongi ni hono alea’i pē ko e hā ‘a e founga te tau laka ai kimu’a, pea ko eni kuo me’a mai ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmia, ko e ‘Eiki Palēmia Le’ole’o, fokotu’u mai ki he Sea ‘o e Kōmiti Kakato ke fai mo fai ha’ane tu’utu’uni. Hou’eiki ko e founga ngāue angamaheni hono alea’i ‘o e Patiseti ‘oku alea’i fakalukufua ‘a e palani ngāue, ‘oku fakafehoanaki mo e vouti kotoa pē, palani fakata’u, fakataha pea mo e ‘Esitimeti pea mo e *budget statement*. Ko e Lao ‘oku taha pē, ko e ‘esitimeti ko e lao ia, ko e toenga ‘ū fakamatala pa’anga mo e ‘ū *supporting document* mo e palani ngāue mo e ‘ū me’a ko ia, ‘oku tānaki mai ia ki he fo’i tefito’i lao ko e ‘Esitimeti ko e fika ko ē ‘oku hā ‘i he ‘Esitimeti ko ia ‘oku mahu’inga, ko ia ‘oku fiema’u ke fakapaasi. ‘Oku faka’uhinga’i ‘a e lahi pē si’isi’i ‘a e fika ‘i he ‘Esitimeti ‘i he palani ngāue mo e fakamatala ‘oku ‘omai he ‘ū Potungāue mo e Hou’eiki Minisitā, Hou’eiki ‘oku ‘ikai keu fiefia ‘i he ‘aho ni ko e ‘uhinga ‘oku tu’u ‘a e ngāue ‘a e Fale tau feme’a’aki tautolu ‘i he founga, kā ‘oku ‘ikai ke tau laka kimu’a ke fakakakato ‘a e ngāue, ko e mōmeniti faka’osi pē eni toe pē ‘aho ni.

‘Oku ou kole atu ki he Sea ‘o e Kōmiti Kakato, Fakafofonga Ha’apai 13, ‘oku ou pou pou ki he fokotu’u ko ia mei he ‘Eiki Tokoni Palēmia, tau me’a mai ‘i he 2 ‘a efiāfi, pea ke fai ha’o tu’utu’uni he Kōmiti Kakato. ‘I he kamata ko ia ‘etau ngāue ‘i he ‘aho ni na’a ku tu’utu’uni ke toloi ‘a e

feme'a'aki 'i he vouti fika 2 pea mo e 8 koe'uhí he 'oku mahu'inga 'a e 'ū *issue* 'oku alea'i 'i he vouti 'a e Fale Alea mo e Fale Pa'anga. Ko e 'uhinga 'oku fai ai 'a e talanoa fakavouti he 'oku tuku 'a e faingamālie ki he vouti ko ia ke 'omai ha fakamatala pea mo 'oatu ha fehu'i mei he Hou'eiki Fakafofonga.

'Oku 'ata mai 'i he 'aho ni 'oku loto 'a e Pule'angá te tau talanoa'i fakalukufua, hou'eiki te tau lōloa ai, ko e talanoa fakalukufua na'a tau fou mai ai 'i he uike 'e tolu ko eni kuo hili. Ko e Lipooti mei he Kōmiti Pa'anga, te tau fakatokanga'i he 'oku 'i ai 'a e lave 'a e Lipooti ko ia ki he vouti kehekehe 'i he 'esitimeti, kau ai 'a e vouti ki he 'Atita Seniale, na'e 'i ai 'a e fokotu'u mei he Kōmiti Pa'anga ke tānaki mai 'a e 1 kilu. 'Oku 'i ai mo e ngaahi fokotu'u ai ki he vouti fika 2 'a e Fale Alea na'a tau fuoloa ai, 'i ai mo e ngaahi fokotu'u kehekehe 'i he Kōmiti Pa'anga, kā ko e 'ū me'a ko ē na'e tokanga ki ai 'a e Kōmiti Pa'anga 'oku 'ikai ko ia 'atā'atā pē 'oku fai ki ai 'a e tokanga. Hou'eiki ko e taimí 'e fakafaingamālie'i, 'o kapau he'ikai ke lava 'etau ngāue 'i he 'aho ni, 'e malava pē ke to e fakaltaha 'a e Fale kae 'oleva kuo kakato 'etau ngāue, kā 'oku 'ikai keu tui 'oku tonu ke tau hanga 'o fakavave'i pea mo ngāue fakatamulu, 'oua kakato he ko ene paasi pē ko ē Patiseti 'oku 'ikai ngofua ke to e 'i ai ha tāla'a pē fehu'ia 'a e ngaahi fika ko ē na'a tau feme'a'aki ki ai. Ko e faingamālie 'oku taha pē.

Hou'eiki 'oku ou tui 'oku fakapotopoto ke tau 'ai fakavouti kapau na'a tau 'ai fakavouti 'i he'etau foki mai mei he *break* 'i he 11, pehē ni kuo 'osi atu ha vouti 'e 8 pē fiha, 'osi vaeua 'a e Patiseti, kā koe'uhí ko e mole 'etau taimi 'i hono feme'a'aki 'a e founa, teu ngata ai hou'eiki tau toloi ki he 2.00.

(Toloi 'a e Fale ki he 2pm)

<005>

**Taimi:** 1400-1405

**Sātini Le'o:** Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá. (Lord Fakafanua).

**'Eiki Sea:** Mālō ho'omou laumālie, Hou'eiki. Kimu'a pea toloi mai e Falé ki he 2.00, na'e fai e feme'a'aki 'i 'olunga pē he Fale Aleá, ki he founa te tau laka ai kimu'a he ngāue, pea 'oku 'i ai 'eku faka'amu, ko e Fakafofonga Ha'apai 13, Sea Kōmiti Kakato, te ne fakahoko e ngāue ko iá 'i he'etau liliu 'o Kōmiti Kakatō. Tau tātā atu e 'ū vouti ke 'osi atu he efiafi ni. 'Oku ou tui ko e kongā lahi 'e lava pē ke fakakakato 'i he houa ko ē 'e 2 'oku toe ko ē 'i he 'aho ni. Pea 'o kapau 'e 'ikai, pea tau to e fakataha'i ko e hā e founa te tau hoko atu ki aí. Ko e hala'anga fonongá ena, Hou'eiki, tau 'unu kimu'a. Mālō. Mou me'a hake ke tau liliu 'o Kōmiti Kakato.

### **Liliu 'o Kōmiti Kakato**

**Sea Kōmiti Kakato:** Hou'eiki, mou fakama'ama'a atu. Hou'eiki, mālō mu'a ho'omou fakalaumālie lelei, mou me'a mai ke fakahoko hotau fatongiá, pea 'oku ou tui ko e me'a eni 'oku tau 'i heni ai ke fakahokó, pea 'oku ou tui ko e ngāue kotoapē te tau fakahoko, ko e lelei fakalūkufua ki he kakai e fonuá. Pea 'oku ou tui ko e ngaahi ngāue kotoa pē 'oku fakahoko mei Fale 'eiki ni, 'ofa ke monū'ia ai hotau kakai 'oku 'ikai ke nau ma'u ha faingamālie ke nau 'i Fale

ni. Pea 'oku ou tui ko 'enau falala mo fakatetu'a ki he ngāue kotoa pē te mou fakahokó, 'e iku 'o 'i ai e leleí mo e ola fakalūkufua ki he fonua 'o Tupou mo Hou'eiki. Pea 'oku ou tui ko e me'a eni te tau 'osi mei ai 'i he houa pongipongi 'i he ngaahi fiema'u meia kimoutolu ke fakahoko, ke tau alea fakatatau ki he 'etau Patisetí, Pea 'oku ou tui ... 'oku 'i ai ha taha 'oku 'i ai ha me'a 'e fie me'a ki ai, ka u toki fakahoko atu 'eku fokotu'ú, 'i he ngaahi me'a ne mou feme'a'aki ki ai. Na'e 'i ai e ongo fokotu'u 'e 2, na'e fakahoko mai, pea 'oku ou tui'e fai ai 'eku tu'utu'uní. Pea 'oku ou tui ko e me'a ia te u fakahoko atú. Pea kapau 'oku 'i ai ha taha 'oku ne toe fie 'omai ha me'a ke me'a ki ai, pea 'oku ou tui te u fakahoko leva e tu'utu'uní, 'o makatu'unga 'i he ngaahi hoha'a kuo mou 'omai. Me'a mai 'Eiki Minisitā Polisi.

## **Fokotu'u Pule'anga ke fakalukufua hono fakapaasi 'Esitimeti**

**'Eiki Minisitā Polisi:** Tapu mo e Feitu'u na, Sea, kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakatō. Sea, ko e fokoutua hake pē e

<006>

**Taimi:** 1405-1410

**'Eiki Minisitā Polisi :** ... motu'a ni ke fakahoko atu e anga e tui 'a e mātu'á ni. Ko e ki'i houa 'e taha mo e konga ko eni 'oku toé Sea, 'oku mau tui 'oku totonu ke tau fakalūkufua pē ai. Ko e ngaahi me'a ko ē 'oku tokanga ki he ngaahi vouti faka-fo'ituituí 'oku 'atā pē ke fai mai ha fehu'i Sea, ka 'oku mau tui kuo tokamālie 'a e feme'a'aki ia 'i he nātula 'o e Patiseti mo e 'Esitimeti, ka ko e fokotu'u atu pē e *position* e Pule'angá Sea. Mālō 'aupito.

**Sea Kōmiti Kakato :** Mālō. Hou'eiki, ko u tui kapau te tau fe'unga pē he fokotu'u 'e 2 ko ení, 'e te tau lava pē 'o fakahoko ai. Ko e tu'utu'uni 'oku fakahoko 'e he motu'á ni, ko e fakafoki atu pē ki he Fale 'eikí, ke fai ha'amou me'a ki ai, makatu'unga 'i he ongo fokotu'u 'e 2 ko eni na'e 'omai, ke tau fokotu'u ke tau fakalūkufua e Patiseti, pē ko 'etau faka-vouti. Pea ko u tui ko e konga ia te tau faitu'utu'uni pē Falé, ko e 'uhingá ka tau lava 'o nga'unu ki mu'a 'i he 'etau ngāue. Pea ko u tui te tau fakahoko mei he fokotu'u fakamuimui. Kalake.

**Lord Tu'ilakepa :** Sea ki'i fakamahino mai pē te tau pāloti he taimí ni ?

**Sea Kōmiti Kakato :** Ko ia.

## **Fokotu'u ke fakavouti alea'i 'Esitimeti**

**Lord Tu'ilakepa :** Ko ia Sea, ko u kole atu pē ki he Feitu'ú na fakamolemole. Hou'eiki Minisitā, fēfē ke tau faka-vouti. 'Oku 'i ai 'a e me'a ia 'oku ou tokanga ki heni fekau'aki mo hono vahevahe ko ē pa'anga 'e 71 miliona 352,4 ngeau 'Eiki Sea. Ko ia 'Eiki Sea 'oku ou ki'i tokanga ki ai he koe'uhi ko ... Te u fakatātā 'aki pē 'Eiki Sea he 'Ofisi Palēmia. Ko e vahevahe 'o e silini ko ē 'oku 'ave ki he 'Ofisi Palēmiá ...

**'Eiki Minisitā Polisi :** Sea, fakamolemole mu'a, 'oku ou fokotu'u atu Sea ke tau pāloti 'a e founga te tau ngāue'aki ke pau, kae toki fai e fakamalangá Sea mālō.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ia.

**Lord Tu'ilakepa** : Pē tau 'ai pē mu'a e faka-vouti ka tau 'unu'unu pē ai. Sea ko u kole pē ke tau 'ai pē mu'a e fakavoutí.

### **Pāloti tali ke tali fakalukufua e Patiseti 2019/2020**

**Sea Kōmiti Kakato** : Ko e toe pou pou pē eni ki he fokotu'u 'a Tongatapu 3, fekau'aki mo e faka-voutí pea 'oku ou tui 'oku 2 'a e fokotu'u. Pea ko ia ko u tuku atu ai kia kimoutolu Hou'eiki, ke lava ke, he 'ikai ke u fai ha'aku tu'utu'uni tokotaha, kae 'oatu kia kimoutolu ke mou me'a mai ki ai. Pea ko u tui, ko e me'a ia 'oku ou fakakaukau ke tau fakahokó. 'E Minisitā Pa'anga ko e hā e me'a 'oku to e ulo ai ho'o maama ? Kalake, tau pāloti ko e hā e founa te tau 'unu ai kimu'a. Ko kimoutolu 'oku mou loto ke tau pāloti ke tau tali fakalūkufua 'a e Patisetí pea mo hono ngaahi kongakonga 'i he 40.1, 4.1 pea fakahā 'aki e hiki hake homou nimá ki 'olunga.

**Kalake Tēpile** : Sea, 'oku loto ki ai 'a Mo'ale Finau. Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC, 'Eiki Minisitā Mo'uí, 'Eiki Minisitā Fonuá, 'Eiki Tokoni Palēmiá, 'Eiki Minisitā Pa'angá, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue. Loto ki ai 'a e toko 11.

**Sea Kōmiti Kakato** : Mālō, ko kimoutolu 'oku mou loto ke faka-vouti pē 'etau, ho'omou feme'a'akí, fakahā mai ia.

**Kalake Tēpile** : 'Oku loto ki ai 'a Siaso Sovaleni, Sāmiu Kuita Vaipulu, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, 'Eiki Nōpele Vaha'i, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Loto ki ai e toko 6.

**Sea Kōmiti Kakato** : Mālō. Hou'eiki, ko e fakamālō atu, koe'uhi kuo lava e ngaahi founa te tau lava 'o fakahoko ai 'etau ngāué, pea ko u tui ko e kongā ia ke mou me'a ki ai. Ko e kimu'a ke fakahoko 'etau ngāué, 'o fakatatau ki he me'a na'a ku fakahoko atú. Ko e uike eni 'e 3 mo e kongā eni, homou feme'a'akí, fekau'aki pea mo e Patisetí pea mo e Laó. Pea ne mou me'a mai pē he ngaahi me'a kotoa pē, ne mou faka'amu ke mou fakahoha'a ai. Pea ko u tui ko e kongā ia 'oku ou 'oatu ke mou me'a ki ai. Ka ko hono hokó, ne u fakahoha'a atu pē 'i he kamata ko eni ke tau fakahoko 'etau ngāué. Te u fakahoko 'etau tu'utu'uni ki he'etau Patisetí 'o fekau'aki pea mo e, 'i he houa ko eni. Ka ko u tui ko e kongā ia 'oku, ko u 'oatu ke mou me'a ki ai, fakatatau ki he ngaahi me'a ko u 'oatu ke tau ...

<008>

**Taimi:** 1410-1415

**Sea Kōmiti Kakato:** ... tau pāloti 'etau Patisetí. Ka ko u tui ko e ngaahi me'a pē ne u vahevahe atu kimu'a, ka u fakatatau ki he anga ē, 'a e tu'u 'a e folau ki he'etau ngaahi lelei fakalukufuá. Mālō Hou'eiki ka mou me'a mai ki he, he ko u fiema'ú ke 'oange ha taimi lahi ki he Fale Alea ke fakakakato hotau fatongiá. Pea ko u tui ko e me'a ia ke mou me'a ki ai 'o fakatatau ki he'etau ngaahi ngāue 'oku fakahokó. Mālō.



**Lord Fakafanua:** Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me’a mai Fakafofonga Nōpele Fika 2 ‘o Ha’apaí.

## **Fakamalanga ‘Eiki Sea Vouti Fika 2, Fika 3, Fika 4**

**Lord Fakafanua:** Fakatapu pē ki he Sea pea mo e Hou’eiki Mēmipa e Kōmiti. Ka u kamata ai pē he vouti fika 2 he na’e ‘i ai e fokotu’u ke tau ‘alu, laka fakavouti ka ko eni ‘oku tau ngāue fakalukufua. ‘A ia te u fakamalanga atu he vouti fika 2, 3, 4, ko e ‘ū vouti eni ‘oku felāve’i pea mo e ‘Ofisi ko eni e Sea e Fale Alea.

### **Vouti fika 2 – ‘Ofisi Fale Alea**

Sea ko e vouti fika 2, ‘ofisi ko eni Fale Alea, na’e fokotu’u atu e ngaahi polokalama ngāue ‘i he līpooti ko eni fakata’u ‘i he palani fakangāue ki he ‘ofisi’i pea na’e ‘i ai e ngaahi fiema’u. Na’e fai pē fepōtalanua’aki pea mo e ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo ‘ene potungāue koe’uhi pē ko e fokotu’utu’u ngāue ko eni ‘i he Fale Alea ke lakalaka hake ‘a e ngāue ko eni e Hou’eiki Mēmipa.

### **Fokotu’u Kōmiti Pa’anga fakalahi Patiseti Fale Alea ki he CO mo e CF**

Sea na’e ‘ohake ‘i he līpooti ko eni ‘a e Kōmiti Pa’anga ‘a e *issue* ‘e ua. Ko e *issue* ko eni ‘uluaki, ki he fokotu’u ‘a e *grant* fo’ou ‘a ia ko e fakalahi ia ki he vouti ko eni e, ‘a e *constituency fund* pea mo e *constituency office*. Na’e fakataumu’a e pa’anga ko eni ke fokotu’u ha *constituency office* mo ha *constituency fund* ma’a e Hou’eiki Nōpele. Pea na’e ‘osi ‘i ai pē ‘a e ngaahi *detail* ki hono fakapatiseti ‘a e ngāue ko iá fakataha pea mo hono tānaki atu ki he *policy* lolotonga pē ko ē ‘oku ngāue’aki ‘e he Fale Alea ki hono vahe ‘a e pa’anga vāhenga ko eni. Pea ko e ngaahi Tu’utu’uni Ngāue ko iá na’e ‘ai ke muimui’i ‘aki pē. Ko e ‘uhingá ‘oku, hangē pē ko e me’a ‘oku ke mea’i ‘oku tapu ke tānaki ha vouti fo’ou. Pea ‘i he’ene pehē ko e fakalahi pē eni ki he vouti lolotonga ko ē ‘i he Fale Alea ‘oku lolotonga ngāue’aki ki he *constituency* ko ē 17 ‘a e kakaí.

### **Fokotu’u Kōmiti Pa’anga vahe’i \$200,000 ki he E-Parliament**

Ko e konga ua ko ē na’e fokotu’u mai he Kōmiti Pa’anga, ko e fokotu’u ke vahe ha Patiseti ko e 2 kilu ko e kole ia ki he *E-Parliament* ko ē Fale Alea. Na’e ‘osi fai e feme’a’aki na’e fehu’ia he ‘Eiki Minisitā Polisi’i pē ‘oku ‘i ai ha fa’ahinga līpooti pē ko ha fa’ahinga fokotu’utu’u ngāue ki he *E-Parliament*. Pea na’e ‘osi fai pē fakamatala ki he Hou’eiki Mēmipa e Kōmiti, ko e līpooti ko eni na’e fa’u ‘e he *IPU* pea ‘oku ‘osi mā’opo’opo e ngāue mo e ngaahi palani ngāue ki hono fakahoko e ngāue ko iá ki he Fale Alea.

Ko hono fakaikiiki ko ē 2 kilu ko eni, na’e ‘osi fakamatala pē kimu’a ki he Hou’eiki Mēmipa ke nau mea’i. Ko e 6 mano 5 afe 2 kilu, ke fokotu’u ha *division* fo’ou ko e *ICT* ‘i he Fale Alea ke nau tokanga’i mo e kau ngāue fo’ou ‘a e va’a ko eni ‘i he Fale Alea ko e *E-Parliament*. Pea ko e 7 mano 5 afe ko e totongi ia ki he laiseni toko 80 ‘a ia ko e kau Hou’eiki Mēmipa Fale Alea pea mo e kau ngāue. Pehē foki ki hono totongi ‘a e laiseni ki hono ngāue’aki e ‘ū *software*, ‘u *laptop* pea

mo e ‘ū *computer* ko ē ‘oku ngāue’aki he Hou’eiki Mēmipa.

## **Fiema’u tali mahino ‘a e Pule’anga ki he ngaahi polokalama ngāue Fale Alea fiema’u fakapaasi he ‘Esitimeti**

Ko e konga lalahi ‘e ua na’e fakatokanga’i he Līpooti ko ē mei he Kōmiti Pa’anga, ka na’e ‘i ai pē mo e ngaahi fiema’u kehe ia na’e fai e feme’a’aki ki ai pea mo e ‘ofisi ko eni ‘a Falé Pa’anga. Pea ‘oku ‘i ai ‘e faka’amu ‘e toki me’a mai pē ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘o fakapapau’i mai ‘a e pa’anga ki he ngaahi fokotu’u ngāue ko ení. Sea ko e ngaahi *new initiative* ko ení ‘oku ‘i ai e faka’amu ‘e malava pē ke fakakakato. Ko e tali ko ē lolotongá mei he Pule’angá, ke tukuange pē ke nau toki fakakaukau’i ‘amui. Sea ‘oku ‘i ai e tokanga koe’uhí ko e vouti ko ē Fale Aleá. ‘O kapau te tau fai’aki pē ‘a e lau ko iá, ‘e ngalingali ‘e, te tau fai ....

<001>

**Taimi:** 1415-1420

**Lord Fakafanua:** ... ngata’a’ia koe’uhí ‘e ‘ikai ke lava ke tñaki atu ha ngāue fo’ou hili hono paasi ‘a e Patisetí. Pea kapau te u to e fakama’ala’ala atu kapau te tau paasi e Patisetí ‘i he’ene tu’u lolotongá ‘e ‘ikai malava ke tau tñaki atu ha ngāue fo’ou ki he Patiseti ko iá. Ko e ‘uhinga ia ‘oku fiema’u ai ke tau alea’i ‘i he ‘aho ní pea ko u tui na’e ‘osi fakama’ala’ala eni ‘e he Fakafofonga Vava’u 15 ‘oku fiema’u ke hiki pē tukuhifo ‘a e vouti pea fakapapau’i mai mei Fale Pa’anga pē ‘oku tali pē fakapa’anga ia mei fē.

Na’e ‘i ai e faka’amu ‘e malava pē eni ‘o alea’i kimu’a pea tau hanga ‘o fakapapau’i ‘i Fale Alea. Ka kuo a’u mai e tu’unga ‘o e alea ki ha tu’unga ‘oku tau tu’u fihi he ‘oku te’eki ai ke fakamahino’i mai. Ko e hā e me’a ‘oku tali ke hiki ko e hā e me’a ‘oku tali ke tu’uma’u ko e hā e vouti ‘oku tukuhifo pea ‘o ka tali ke hiki ha vouti ‘e fakapa’anga mei fē ? ‘E ‘ikai lava ke tau hoko atu ‘o tuku ‘ata’atā pē ki he Pule’angá ke nau toki tu’utu’uni mai he ta’efakalao ia. Fiema’u ke fakaivia’i mo fakamafai’i ‘e he Fale Alea ‘i he Patiseti lolotonga tau alea’i he ‘aho ni ‘e tali pē ‘ikai ‘a e ngaahi kole ko ení.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō.

**Lord Fakafanua:** Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me’a mai.

**Lord Fakafanua:** Ko ‘eku fakamalanga pē eni ki he vouti fika 2 ka te u kole atu ke tukumai ha faingamālie he ‘oku toe e vouti fika 3 mo e fā ko e ‘Ofisi ‘o e ‘Atita Seniale pea mo e ‘Omipatimení. ‘A ia ko u kole pē ha faingamālie ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ke ne fakama’ala’ala mai ‘a e tu’unga totonu ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi *initiative* ‘a e Fale Alea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Hou’eiki Pule’anga.

**Lord Fakafanua:** Ke toki me’a mai ki ai.

## **‘Ikai malava Tohi Tu’utu’uni Ngāue Fale Alea fokotu’u ‘aitemi fo’ou ki ha vouti**

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** Sea kātaki mu’a ka u ki’i ‘oatu ‘oatu e ki’i me’a ko ení kae toki fai mai e talí he Minisitā Pa’anga. Sea kapau te ke mou me’a ki he tau Tohi Tu’utu’uni ‘i he kongā fakamuimuí ‘a ia ko e kupu ko ia ko ē ki he *part 7* ‘i he Kupu 185. ‘Oku ‘asi ai ‘o fekau’aki pea mo e voutí mo e ‘Esitimetí. Kapau te mou me’a ki he Kupu 2 ‘o e 185 ‘oku ne hanga ‘o talamai ai he ‘ikai ke malava pea ko e me’a eni na’e malanga’aki ko ē ‘e Vava’u 15. **He ‘ikai ke malava ke tau fokotu’u ha ‘aitemi fo’ou ki ha vouti, ‘uluaki ia. Ua he ‘ikai ke tau lava ‘o fokotu’u ha vouti fo’ou.** Ko e ongo me’a ia ‘e ua ‘oku talamai ‘oku tapu ia ke fakahoko ia he taimi ‘oku fakahoko ai e ‘Esitimetí mo e Patisetí. Sai hoko hifo ki he Kupu 3 talamai, ‘e malava ke toki hanga ‘e he Pule’angá ke ne hanga ‘o ‘omai ha me’a ki he *a*, ki ha *any* vouti ‘i ha ‘aitemi ‘o ha vouti pē ko ha vouti fo’ou ki he ‘Esitimetí.

Sea ko e me’a hono ua ‘oku ou fie lave atu ki aí. Ko u mea’i pē ko e Sea e Fale Alea ko ia ‘oku ne pule ki he’ene Patisetí. Ka ko ia na’a ne fa’u ‘ene palaní. Pea ‘i he’ene fa’u ‘ene palaní ‘oku ‘ikai ke u tui au na’e ‘asi ai e ‘ū *issue* ko eni fo’ou ‘oku fokotu’u mai ia mei he Kōmití. Ka ‘oku ou fakamanatu atu ‘e Sea ke tau foki ki he Tu’utu’uni ‘o e Fale ni. ‘Oku ‘i ai hono ‘uhinga lelei ‘a e ‘ikai ke fakangofua ke tau hanga ‘omai ha ‘aitemi fo’ou ki ha fo’i vouti.

**Lord Fakafanua:** Sea ko u fie ko e tokoni pē ki he ‘Eiki Minisitā.

**Sea Kōmiti Kakato:** Kole tokoni eni Minisitā.

## **Fakamāhino ‘Eiki Sea ‘ikai ha polokalama fo’ou ka ko e hiki ki he ‘ū vouti lolotonga**

**Lord Fakafanua:** Kapau te ne tali ‘eku tokoni koe’uhí ko e feme’a’aki ko eni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ‘aitemi fo’ou ‘e tñnaki atu. Ko e hiki ki he ‘ū vouti lolotonga. ‘Oku lolotonga ‘i ai ‘etau vouti *ID* ko e kole ke fakalahi ‘aki e 2 kilu ke malava e polokalama ki he *E-Parliament*. Ko e kole ko eni ki he ‘ofisi pea mo e kau ngāue ‘a e Hou’eiki Fakafofonga Nōpele ko e kole ke hiki, hiki ‘a e vouti ki he ‘ofisi pea mo e kau ngāue lolotongá. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha polokalama fo’ou ‘oku tñnaki ko e kole pē ke hiki e ‘ū vouti ko iá he na’e ‘i ai e ngaahi polokalama ngāue ‘oku fokotu’utu’u ki ai pea ‘oku hā pē ia ‘i he līpooti fakata’u ko eni ‘o e Fale Alea. Hou’eiki kapau te u fakatātā ‘aki ‘a e hiki ko ē ...

<002>

**Taimi:** 1420-1425

**Lord Fakafanua:** ... ki he *IT* ki he *E-Parliament*. Mou me’a ki he peesi 12. Ko e *organization chart* eni ‘o e Fale Alea. ‘I he *restructure* ko eni ‘a e kau ngāue ko ē Fale Alea. ‘Oku ‘i ai ‘a e kau *Head of Department* ‘e 4. Ko e *Manager* ‘a e *Corporate Division*. Ko e *Legal Division*. Ko e kōmiti mo e laipeli pea mo e *Reporting Division*. Ko e ngaahi *restructure* ko eni ‘oku amanaki ke fakahoko ‘oku fenāpasi ia pea mo e līpooti ki hono fakalelei’i ‘a e me’a ’ilo ko eni ‘a e kau ngāue. ‘A ia na’e ‘osi tufa atu ko e līpooti eni mei a ‘Aisake Eke. Ko e ‘ū hiki eni ia ‘i loto pē ia ‘i he ‘ū vouti lolotonga. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha vouti fo’ou ia ‘e tñnaki atu. Ko e fokotu’u atu ē ‘ū

*new initiative* ko eni pē ‘e tali pē ‘e ta’etali he Pule’anga. Ko e me’a ia ‘oku mau fakaongoongo atu ki ai.

### **Tokanga tapu ke ‘ai ha ‘aitemi fo’ou tănaki mai ki he mata’ifika ‘Esitimeti**

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** Sea mālō ‘aupito. Ko u fie ‘ai atu ‘a e fo’i me’a ‘e ua ‘oku talamai ‘e he Kupu 185, Kupu si’i (ii) (a) mo e (b). ‘Uluaki. Ko e ‘ū ‘aitemi. Te u fakatātā ‘eni. Neongo pē ko e fo’i vouti tatau, ka ‘oku ‘i ai ‘a e ‘ū ‘aitemi ‘oku makatu’unga ai ‘a hono ‘omai ‘a e fo’i mata’ifika kitu’a. Te u fakatātā ‘aki eni. Ko e ‘aitemi fo’ou eni, ‘a e ‘ū ‘ofisi fo’ou ‘oku ‘ai ke ‘ai. Ko e ‘ū ‘aitemi fo’ou ‘eni ‘a e ‘ū *constituency* fo’ou ‘oku ‘ai ke ‘ave ki he kau Nōpele ka ‘oku 1.5 miliona.

**Siaosi Sovaleni:** Sea fakatonutonu atu.

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** Ko e ‘aitemi fo’ou ia. ‘Oku ‘asi ia he Kupu (a).

**Sea Kōmiti Kakato:** Fakatonutonu eni Minisitā!

**Siaosi Sovaleni:** Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’u na. Tapu mo e Hou’eiki Mēmipa. Ko e fakatonutonu Sea ‘a e me’a ko ē ‘a e ‘Eiki Minisitā, ko e me’a fo’ou. Na’e me’a atu pē ‘a e Fakafofonga Nōpele Fika 2 ko e fakalahi pē ’o e ‘aitemi ki he *ID* ‘o ‘alu hake ai e 2 kilu. Ko e kole pē Sea ke ke me’a ange ki he Minisitā ke tau ‘unu atu tali mai ‘e he ‘Eiki Minisitā pē ‘e ‘io pē ‘ikai ka tau hoko atu he ‘oku si’isi’i ’etau taimi. Mālō.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō!

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** Sea! Ko u ‘oatu pē ‘e au ke tau femahino’aki. Ko e fo’i vouti ko ē ‘oku ‘omai tau pehē ko e fo’i ‘akauni ia. Kapau ‘oku ‘i ai ha fo’i ‘aitemi ‘e 5 ai pea ‘oku ke tănaki atu ha me’a fo’ou ko e ‘aitemi fo’ou ‘oku talamai ‘e he ’etau Tohi Tu’utu’uni ‘oku tapu. Pē te ke hanga ‘o *create* ha fo’i vouti fo’ou. Tau fakatātā ‘eni. ‘Oku ‘ikai ha ‘aitemi, ke fakatau ha *Microsoft 365*. ‘Oku ‘ikai ha ‘aitemi pehē ia ‘i he fo’i vouti ko ia. *It’s a new item*. ‘Oku *fall under* ia ‘i he (a).

**Siaosi Sovaleni:** Kole atu Sea ki’i fakatonutonu.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ki’i fakatonutonu eni.

**Siaosi Sovaleni:** ‘Ikai ke u ma’u pau au pē ko e hā e faka-Tonga e *new item*. Ko e fakatonutonu eni, ’Eiki Minisitā? ‘O kapau ko e *computer supplies* ‘oku 1 mano hiki ‘aki e 2 kilu, 2 kilu 1 mano. Ko e ‘uhinga pē ‘oku hiki pē ‘a e fo’i pa’anga. Kātaki ā ‘Eiki Minisitā tuku ā ki he Minisitā Pa’anga ke ne tali mai ‘a ‘etau fehu’i, ka tau ‘unu atu. Mālō.

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘Io! Ko e ‘aitemi motu’a pē, ka ko e *amount* ‘oku fētongi.

## **Fakahā Minisita Pa'anga malava fakalelei vāhenga kau ngāue mei he Vouti Fale Pa'anga kae tali ki he *review Remuneration Authority***

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Tapu atu mo e Feitu'u na Sea. Fakatapu pea mo e Hou'eiki e Kōmiti Kakato. Ko e kole pē ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea pea mo e Vouti ko ē 'a e Fale Alea 'oku 'i ai foki 'a e konga ko ia ki he faka-komipiuta 'a e Fale Alea, ko e 2 kilu. Pea 'oku to e 'i ai mo e fo'i konga felāve'i pea mo e *review* ko ia 'a e vahe ko ia 'a e kau ngāue ke *align* pea mo e kau ngāue ko ia 'a e Pule'anga. Pea ko ia na'e 'i ai pē ki'i talanoa atu kimu'a. 'E lava pē ke fokotu'u 'i he, 'a e ongo fo'i *amount* ko ia, 'i he vouti ko ia, 'a e motu'a ni kae 'oleva ke 'osi 'a e fo'i *review* ko ia 'oku fai 'e he *Remuneration Authority* pea toki fakamafai'i mei ai. Pē 'e fe'unga ia pea mo e me'a ko ia 'oku tokanga ki ai ke 'ai pē ha fo'i *provision*, tuku pē ha fo'i sēniti ai kae toki fononga atu 'o mahino 'a e ngaahi me'a pea toki tuku'i mai 'i he lolotonga 'o e ta'u fakapa'anga.

**Sea Kōmiti Kakato:** 'E Nōpele fika ...

<004>

**Taimi:** 1425-1430

**Sea Kōmiti Kakato:** ... fika 2 'o Ha'apai, 'oku ke mea'i e, 'a e me'a 'oku 'omi mei he Minisitā Pa'anga.

**Lord Fakafanua:** Ko ia Sea, 'oku me'a mai Minisitā Pa'anga ...

**Sea Kōmiti Kakato:** 'Oku ke laumālie lelei ki ai?

**Lord Fakafanua:** ... 'oku me'a mai e Minisitā Pa'anga ki he peesi 145 ki he Vouti ko eni e Fale Pa'anga 'oku 'i ai 'a e *allocation* ia 'e malava ke ngāue'aki 'e he Fale Alea ko ia 'oku ne fakamahino'i mai, ko ia 'Eiki Minisitā?

**Sea Kōmiti Kakato:** Me'a mai pē Eiki Nōpele fika 2 'o ...

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** 'Io. Ko e fo'i *amount* ko ia 'e toki hanga ko ē 'o tuku ai 'e toki tānaki hifo ki ai 'a e fo'i *amount* ko ia.

**Lord Fakafanua:** Ko ia, mālō. Ko u ...

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Kae toki maau ko ia felāve'i pea mo e *Remuneration Authority*, kae toki mahino ai 'a e fo'i *amount* totonu.

**Lord Fakafanua:** Ko ia, 'oku sai 'aupito ia.

**Hoha'a ki he fokotu'u Kōmiti Pa'anga hiki mei he 22500 ki he 200,000 Patiseti ki he *E-Parliament***

Ko e hoha'a 'aku ki he *issue* ko ē na'e 'ohake 'e he Kōmiti Pa'anga fekau'aki *E-Parliament* pea na'e 'i ai 'a e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Leipa, Sea, kapau te ke me'a hifo ki he peesi 79, ko e

*item* fika 13 ko e *maintenance* mo e *operation*, fika 13 ‘oku ‘i ai ‘a e *maintenance* ‘a e *computer system*, ‘oku lolotonga ‘i he 2 mano 2 afe 5 ngeau. Ko e *item* ko eni ko e *item* 1304 ia ‘a e Patiseti ko eni e Fale Alea, ko e fokotu’u ke hiki mei he 2 mano 2 afe 5 ngeau ‘o 2 kilu ke feau ‘aki ‘a e fiema’u ki he *E-Parliament*. ‘Oku ‘ikai ko ha t̄naki fo’ou eni ha vouti fo’ou ko e vouti lolotonga p̄ eni, kā koe’uhi ko e fiema’u ke *E-Parliament*, ko e kole ke fakalahi ‘aki ‘a e 2 kilu. Fakafehoanaki ia pea mo e palani mo e fokotu’utu’u ngāue ko eni ‘a e Pule’anga, ‘oku ‘i ai ‘a e 29 miliona ‘oku ngāue ‘aki ‘e he Pule’anga, ko e me’a’ofa mei he ngaahi kautaha muli, ke fakakakato ‘aki ‘a e fiema’u ‘a e Pule’anga ki he *E-Government*, ‘oku ‘i ai p̄ ngāue tatau ‘oku fakahoko ‘e he Fale Alea, kā ko e kole ke fakai’ia’i e vouti ki he *IT* ke lava fakakakato fiema’u ki he *E-Parliament*.

Ko e vouti ko ia ko e vouti fika 1304, ko ‘ene tu’u lolotonga ‘oku 2 mano 2 afe 5 ngeau, *item* 13 peesi 79, ko e 2 mano ko eni ‘e ‘ikai lava ha *E-Parliament* ai, ko ‘eku kole atu p̄ ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Pule’anga, ke mou fakapapau’i mai ‘e malava ‘a e ngāue ko eni p̄ ‘ikai he ko e ivi mo e ‘io mo e ‘ikai, ‘oku ‘ia moutolu. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha vouti fo’ou ‘oku t̄naki hangē ko e fakamalanga ‘a e Minisitā Leipa, ko e vouti lolotonga eni, ko e polokalama ngāue eni fakatatau ki he Līpooti mei he *IPU* na’e ‘osi fakahā atu ki mu’a, ke me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga fakamolemole.

### **Tali Minisita Pa’anga fekau’aki mo e kole fakalahi patiseti ki he *E-Parliament***

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Sea ko e me’a ia ko ē na’a ku kole ai ko ē ke tuku p̄ ke ‘ai mu’a ‘i he ‘a e *provision* ‘i he Fale Pa’anga, ‘e hangē ko ‘ene lave ko ia ki he ‘oku ‘i ai ‘a e 29 miliona ‘oku te’eki ai ke u fu’u loko ma’u lelei p̄ ‘oku a’u ki ai, ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ki he *E-Government* kā ‘e lava ke toki fakapapau’i, ko e me’a ia na’e kole atu ai ke ki’i kapau na’e ha’u p̄ eni kimu’a ke fakapapau’i lelei, kae lava p̄ ‘o ‘ai ‘a e *provision* kae toki ma’u ‘a e *exact amount*, lolotonga ‘a e ta’u, pea toki me’a.

**Lord Fakafanua:** Sea ‘oku ou fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga, koe’uhi ko e ngaahi me’a eni ‘oku fiema’u ke hā hetau lēkooti ke mahino ‘i he ‘aho ni, kae ‘oua ‘e tuku ke tau toki alea’i ‘amui he ko e Patiseti eni hono alea’i ‘oku fiema’u ke tau talanoa ki ai ‘i he taimi ni. ‘Oku ou fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā hono fakama’ala’ala mai ‘a e founga, ko ena ...

### **Fakapapau’i Minisita Pa’anga ‘e tuku pe pa’anga ki he *E-Parliament* he vouti Fale Pa’anga**

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Ko ia. Ka ‘e ‘uluaki, kae tuku p̄ ‘i he vouti ko eni ‘a e potungāue ‘a e motu’a ni, kae toki fakapapau’i ‘a e *amount* pea toki fai ‘a e ngāue ki ai ‘i he lolotonga e ta’u.

**Lord Fakafanua:** Sea ko u fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘i hono fakama’ala’ala mai mo hono tali ‘a e kole ko eni, he ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘a e ngāue ke fakalalakaka ‘a e ngāue ‘a e Hou’eiki Mēmipa.

### **Tokanga ki he fokotu’u fakalelei vāhenga kau ngāue ‘Ofisi kau Fakafofonga Kakai**

Sea ko u ‘ohake ‘eku tokanga ki he *issue* ‘e taha fekau’aki eni pea mo e fakalelei ki he ...

**Sea Kōmiti Kakato:** Kei me’a mai pē he vouti fika 2, pē ‘oku ke ‘i he vouti fika 3.

**Lord Fakafanua:** ‘I he Fale Alea pē.

**Sea Kōmiti Kakato:** Fale Alea pē.

**Lord Fakafanua:** He koe’uhi ko e fakalelei ko eni ki he *constituency office* mo e *constituency fund* na’e ‘i loto ai ‘a e fakalelei ki he vāhenga ‘o e kau ngāue ‘i he *constituency office*. ‘Oku ‘i ai ‘a e fokotu’u ai ‘i he fokotu’u ko eni na’e fakataha’i pea mo e fiema’u ko ē Hou’eiki Nōpele, ke hiki ‘a e *current salary* ko ē ‘a e kau ngāue ‘o e Hou’eiki Fakafofonga ‘a e Kakai mei he 32,560 (3 mano 2 afe 3 ngau 56) ke 6 mano, koe’uhi ke malava ke ngāue ...

<005>

**Taimi:** 1430-1435

**Lord Fakafanua:** ... ha kakai ‘oku toe lelei ange ‘enau ngaahi faka’ilongá, pea mo fakatokolahi e kau ngāue ko eni ‘i he ‘ofisi ko ē Hou’eiki Fakafofonga e Kakaí. Ko e faikehekehe e hiki ko iá, ‘oku fe’unga ia pea mo e 27,644, ki he ‘ofisi ‘e taha. Ko e hiki ko iá ke fakafaingamālie’i hono fakatokolahi ‘a e kau ngāue ‘i he ‘ofisi, *constituency office* e kau Fakafofongá ‘a e Kakaí. ‘A ia ko e liunga 17 ‘a e 27,644, ‘o kapau ‘oku ‘ikai ke tali, ‘e he Pule’angá ‘a e fokotu’u mei he tēpile ‘a e Hou’eiki Fakafofonga e Kakaí, fēfē ‘a e hiki ke fakalelei’i ‘a e vāhenga, pē ko e pa’anga ‘oku vahe ke vahe mei ai ‘a e kau ngāue ‘a e Kau Fakafofongá ‘i he’enau takitaha ‘ofisi ‘e 17.

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** ‘E ‘Eiki Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me’a mai Minisitā.

## **‘Ikai fu’u māfana Kapineti fekau’aki mo e vāhenga kau ngāue ‘Ofisi kau Fakafofonga Kakai**

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Ko e kongá ko iá ‘oku ‘ikai ke fu’u māfana ki ai e Hou’eiki Kapinetí, ki he kongá ko iá. Na’e ‘ikai, ko e ‘uluaki talatalanoá, ko e talatalanoa pē ki he *alignment* ‘a e vahe ko ia ‘a e kau ngāue ‘i heni, kau ai pea mo e Hou’eiki Fakafofongá, pea mo ‘ene me’a ko ē ki he Pule’angá. Ko e fo’i me’a fo’ou ia na’e toki ‘omai ia ke to e hū mai pea mo e fo’i ‘ave ko ia ki he kau ngāue ko ē e ngaahi *constituency*, ‘a ē ko ē ‘a kimautolú. Pea na’e ‘i ai mo e fakakaukau ia ai, ko e fo’i sēniti ko iá, ‘e fai’aki ia e kumi me’alele, koe’uhí ke tokoni ki he kau Fakafofongá, pea ko e, ‘o ua e me’alelé. Pea ko e ki’i fo’i me’a ko iá, Sea.

**Siaosi Sovaleni:** Sea ki’i fakatonutonu e ‘Eiki Minisitā.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko e fakatonutonu eni ‘a Tongatapu 3, Minisitā. Minisitā pea fakamo’ui pē ‘eta maika.

**Siaosi Sovaleni:** Fakatonutonu Sea ...

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Sea.

## **Fakama’ala’ala ki he vāhenga fokotu’u mai ma’a e ‘Ofisi kau Fakafofonga Kakai**

**Siaosi Sovaleni:** ‘Oku mahino pē, pea ko u tui ‘oku ke mea’i pē, Sea, na’e ‘omai e 2 mano ke ‘ai ha me’alele ‘a e ngaahi ‘Ofisi ‘a e kau Fakafofongá, ko e fo’i tu’utu’uni ia nae ‘omai, pea ko e 32,000 hangē ko e me’a ko ē ‘a e Fakafofonga Nōpele Fika 2 ‘o Ha’apai, ke ‘ai’aki ha kau ngāue ke tokoni ki he kau Fakafofongá, ke fua honau fatongia ma’a honau vāhengá. Ko e fakatonutonu ia, Sea. Mālō.

## **Fakamahino ‘ikai ha pa’anga makehe he Patiseti lolotonga ki he fakatau me’alele**

**Lord Fakafanua:** Sea, ko e tokoni atu pē ki he me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’angá. Ko e me’alelé na’e ‘osi tali ia he Patiseti lolotongá, ‘oku ‘i ai e *allocation* ko e pa’anga ke fakatau’aki e me’alelé, pea ko e pa’anga ko iá ‘oku ‘osi pē ia he ta’u ni. ‘Oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha pa’anga fakatau me’alele ia ‘i he ta’u fakapa’anga fo’ou, pē ko e Patiseti ko eni ‘oku lolotonga fai ki ai ‘a e feme’a’aki.

## **Fakama’ala’ala he fokotu’u hiki pa’anga vāhenga mei he 32,356-60,000 ‘Ofisi kau Fakafofonga Kakai**

Ko e hiki ko ‘ení, ko e hiki ia e pa’anga ‘i he vouti ko ē *salary*, ko e ‘aitemi pē ia ‘a e *salary*, pē ko e pa’anga vahe ‘oku vahe mei ai e kau ngāue ‘oku nau ngāue ‘i he ‘ū ‘ofisi ko eni, ‘a e kau Mēmipá, ‘ofisi ‘e 17. Na’e ‘i ai e fokotu’u mei he Hou’eiki Fakafofonga e Kakaí, ke fakatokolahi ‘a e kau ngāue ko ē ‘i henau ‘ofisi, pea ko e fokotu’ú ia ke hiki hake ‘a e pa’anga ko ē ‘i he vahé ke malava ke fakatokolahi ‘aki ‘a e kau ngāue ‘i he ‘ū ‘ofisi. Ko ia ai, ko e fokotu’ú, ke hiki mei he 32,356 ki he 6 mano kae malava ke tokolahi ange e kau ngāue pē ko ha ‘omai ha kau ngāue ‘oku to e ki’i ma’olunga ange ‘enau faka’ilongá, he ‘oku lahi ange ‘enau vahé.

**‘Eiki Minisitā Polisi:** Sea, fakamolemole pē, pē te u lava ‘o ki’i fakahoha’a atu mu’a he kaveinga ‘oku me’a mai ai ... Tapu mo e Feitu’u na, ‘Eiki Sea, kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa e Kōmiti Kakató, Sea. Ko e kaveinga ko eni ‘oku ki’i faka’ohovale ia ki he motu’a ni, ko ‘eku toki fanongo eni ia ‘a’aku ai. Ko e me’a ko ē na’a ku ma’u ia ‘e au, ko e fakalelei’i e vāhenga e kau ngāue ko eni ‘i Fale Aleá. Ko e kaveinga ko eni ki he kau ngāue ko ē ‘i homau ngaahi ‘ofisi ...

**Lord Fakafanua:** Sea, ki he fakatonutonu pē ki he ‘Eiki Minisitā Polisi.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko e fakatonutonu eni.

**‘Eiki Minisitā Polisi:** ‘Io.

**Lord Fakafanua:** Na’e ‘osi me’a mai e ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ia ki he fakalelei’i ko ē e kau ngāue, ko e lave eni ki he ‘ofisi, *constituency office*, mo e kau ngāue he kau Fakafofongá.



**'Eiki Minisitā Polisi:** Mālō Sea. Ko ia ko 'eku 'uhingá e, ko 'eku toki fanongo eni ia 'a'aku he me'a ko ení, Sea, ko hono 'uhingá, ko mautolu ko eni e kau Fakafofongá, na'e tonu ke 'i ai ha'amau lau kau ki ai, ka ko 'eku toki 'ilo eni ia 'e au. Ko e 'ofisi ...

<006>

**Taimi:** 1435-1440

**'Eiki Minisitā Polisi :** ... ko ē motu'á ni ko e toko 3 'oku ngāue aí, 'aki pē 'a e ki'i fo'i sēniti tatau pē ko ia na'e 'omai, 'omai pē 'o fakapotopoto'i pē Sea.

### **Fokotu'u ke toloi ki he ta'u fakapa'anga hoko kae 'uluaki 'atita'i 'ū 'ofisi fakavāhenga**

Pea ko 'eku kole pē 'a'aku, 'e fēfē mu'a ke angalelei pē mu'a 'a e Hou'eiki Fakafofongá, ka tau tali ki he ta'u faka-pa'anga hokó, kae tukuange eni fu'u vave. Na'e toki fokotu'u pē eni he ta'u ko eni na'e toki 'osí, 3 mano tupu ko e hiki eni 'o 6 mano. Ko u kole atú ke ki'i toloi atu mu'a 'a e me'a ko ení, kae tuku mai pē ke mau ki'i sio ki ai ke ma'opo'opo lelei. Pea ko u fokotu'u atu 'e Fakafofonga Nōpele, 'uluaki 'atita'i e 'ū 'ofisi ke maau pea tau toki hoko atu ai. Mālō Sea.

**Lord Fakafanua :** Sea, 'oku ou fiefia he poupou ko eni mei he 'Eiki Minisitā Polisi, ko e me'a pē Hou'eiki pē ko e me'a eni 'oku mou fiema'ú pē 'ikai. Ko e, na'e 'i ai e fokotu'u ke fakatokolahi e kau ngāue 'i he 'ofisi ko eni e 'ū vāhenga filí, pea ko e anga hono faka-fiká, fokotu'u atu pē ki he Pule'angá, pē te mou tali lelei pē 'ikai, ka ko e 'uhinga na'e puli ai e fika ko ení, he na'e fakalūkufua ia 'i he līpooti ko ē 'o e Kōmiti Pa'angá, fakataha pea mo e fiema'u ko ē ke fakafo'ou ke 'i ai ha 'Ofisi 'o e Hou'eiki Fakafofonga Nōpele. Na'e 'i loto 'a e fika ko ē.

**Sea Kōmiti Kakato :** Kau ia he 1.5 ?

**Lord Fakafanua :** Ko ia.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki :** Sea, ki'i fie tokoni atu pē mu'a ki he ..

**Sea Kōmiti Kakato :** Tali e tokoni ko ení Nōpele Fika 2 'o Ha'apai ? Me'a mai.

### **Tokanga ki he 'ikai ha palani ki he fokotu'u Kōmiti Pa'anga he Patiseti**

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki :** Mālō 'aupito Sea. Tapu mo e Feitu'ú na, pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipá. 'Oku ou fie 'oatu pē ke tau hanga mu'a 'o faka-faikehekehe'i 'a kimautolu ko eni 'o kau ai e Sea e Fale Aleá, 'oku mau hanga 'o fa'u e Patiseti mo hono palaní, mo e kōmiti ko eni 'oku 'oatu ki ai e Patiseti, pea 'oku nau fokotu'u mai 'enautolu, ko 'eku 'uhingá 'eni. Ko kita 'oku te fa'u 'ete palaní. Kapau na'a te fakakaukau pēhē 'i he taimi na'a te fakakaukau'i ai 'ete palani ngāué, pea te toki makatu'unga mei ai 'ete Patiseti. Sio, ko e taimi ko ia 'oku fa'u ai 'e te palaní mo e Patiseti 'ikai ke 'asi ia ai. Taimi ko ē 'oku toki ha'u ai ke 'atamai'i mai ia 'e he ki'i kōmiti

ko ení, kuo ōmai leva nautolu ke nau talamai kia tautolu ‘a e ngaahi fokotu’utu’u palani fo’ou, mo e Patiseti fo’ou, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha tu’unga pehē ia ‘i he’enu ngāue.

**Siaosi Sovaleni** : Fakatonutonu Sea.

**Sea Kōmiti Kakato** : Fakatonutonu Minisitā. Minisitā kātaki ko e fakatonutonu eni.

### **Fakahā ‘ikai fe’unga 32,356 vahea mai ki he vāhenga ‘Ofisi kau Fakafofonga**

**Siaosi Sovaleni** : Ko e fakatonutonu Sea, ko ‘ene pehē na’e to e ‘i ai ha taumu’a kehe ia ‘a e kōmití. Na’e me’a ai pē ‘a e Minisitā Pa’angá, ko u manatu’i lelei pē ‘aho na’e fai ai ‘a hono ‘ohake ‘a e tokanga ‘a kimautolu ko eni ‘a e kau Fakafofonga e Kakaí, ‘a e fiema’u ke to e fakamālohi’i ange, mālohia ange, ‘a e ngaahi ‘ofisi ko eni e kau Fakafofonga. Ko ha taha ‘oku *graduate* Sea, ‘osi 2 mano he kamata pē. Taha leva ‘oku ‘i ai ha’ane *master* 3 mano, ko e ‘osi ia ‘a e ki’i fo’i 3 mano ko ē ‘oku ‘omai. Kapau leva te tau fiema’u ke tokonia mo sai ange ‘etau tokoni ki hotau vāhengá, fiema’u he tokotaha pehē, fiema’u ha taha ke ne tokoni’i hono leva’i e ‘ofisi. ‘Osi ‘ova ia he 3 mano, pea ko e ‘uhinga pē ia na’e ‘ohake ai Sea. Ko e me’a pē ia ‘a e Hou’eiki Minisitā pē te nau loto ki ai pē ‘ikai. Ka ‘oku mahino ‘a e Hou’eiki Minisitā ia, ma’u ‘enautolu ‘a e fu’u kakai he’enu Potungāué ke nau tokoni’i kinautolu. Ko e ‘uhinga eni ia ki he kakai ko eni kau Fakafofonga ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’anau *Ministry* ke tokoni’i nautolu. Mālō Sea.

**Sea Kōmiti Kakato** : Mālō. ‘E Minisitā, ko e me’a pē ‘oku fiema’ú ko ho’omou me’a mai ‘io pē ‘ikai. Ko ia ka tau manga tautolu kimu’a.

### **‘Ikai tali Pule’anga fokotu’u hiki vāhenga kau ngāue ‘Ofisi kau Fakafofonga**

**‘Eiki Minisitā Pa’anga** : Ko ia. Ka ko u fakahoko atu pē ‘a e *mood* ko ē ‘a e Hou’eiki Minisitā ‘oku ‘ikai, pea u to e ki’i fakatonutonu atu pē. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhinga eni ia ‘oku mau Minisitā, pea ‘oku hanga ai ‘e he *Ministry* ia ‘o fai ‘emau ngāué. ‘Oku fai pē ia ‘e he ‘ofisa ko iá. Na’a mou toki me’a ange pē na’e ‘i ai pē ‘ofisa ko iá. Mālō Sea.

**Sea Kōmiti Kakato** : Mālō. Fika 2.

### **Kole fakama’ala’ala tu’unga ‘i ai vahe kau ngāue ngaahi ‘ofisi fakavāhenga**

**Lord Fakafanua** : Sea, ko u kole atu pē ki he ‘Eiki Minisitā Pa’angá ke ne fakama’ala’ala mai ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e kole ko ē ki he vahe ‘a e kau ngāue ko eni he ‘Ofisi, pea tau hoko atu.

**Sea Kōmiti Kakato** : *Constituency office?*

**Lord Fakafanua** : Ko ia.

### **‘Ikai tali Pule’anga fakalahi ki he ngaahi ‘ofisi fakavāhenga**

**‘Eiki Minisitā Pa’anga** : ‘Io ‘e Sea, ko u pehē ‘e au na’e mahino atu, ko e anga eni ‘emau sio

fakalūkufua, ‘oku ‘ikai tali e fo’i kongā ko ia.

**Sea Kōmiti Kakato** : Mālō.

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : Mālō Sea.

### **Lolotonga fakahoko alea vaha'a TCC mo Fale Alea - Telecommunication**

**Lord Fakafanua** : Mālō Sea, te u lave he taimi ni ki he toenga e ngaahi *initiative* ko eni ‘o e Fale Aleá, koe’uhi na’e ‘i ai e ngaahi fiema’u hangē ko e *telecommunication*, ko e ‘initāneti, pea mo e telefoní ‘oku lolotonga fakahoko ‘a e alea pea mo e TCC, ke totongi fakalūkufua pē ‘o pa’anga ‘e 7000 ki he māhina, ‘a ia ko e, te ne hanga ‘e ia ‘o feau ‘a e fiema’u ko eni ‘a e Fale Aleá, ‘i he ‘ofisi, pehē foki ki he ngaahi ‘api nofo’anga ko ia e kau Mēmipa. ‘A ia ‘oku fa’a ngāue’aki ‘a e *buddy box* mo e ‘ū me’a pehē ke lava pē fetu’utakí ki ‘api ...

<008>

**Taimi:** 1440-1445

**Lord Fakafanua:** ... Pea mo ‘ofisi. Ko e aleapau ko eni ‘oku fakafuofua ia ki he 7000 ki he māhina. ‘I he ‘ene pehē ‘oku fiema’u ke hiki e vouti ko eni e *telecom* kae lava ke ngāue lelei e fiema’u ki he *telecommunication*. Pea na’e ‘i ai e fokotu’u ke hiki’aki e 8 mano 5 afe. Ko ‘ene kakato ia e aleapau pea mo e TCC. Pea ‘oku ‘i ai pē mo e ngaahi hiki kehekehe ka ko u fiema’u pē ke me’a mai e ‘Eiki Minisitā.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Ka u ki’i tokanga atu pē Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me’a mai Minisitā.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** ... ‘i he *Telecom*. ‘Oku hiki kātoa mai ia ki Falé Pa’anga he koe’uhi ‘oku fai ‘a e alea pea mo e TCC ki he me’a ko iá, totongi fakataha pē ia ‘i Falé Pa’anga, fakalukufua. Pea ko e me’a ia ko ē na u ki’i tokanga atu ai foki ki he *E-Government* mo e *E-Parliament*, ‘o tuku pē kae to e vakai’i fakalelei na ‘oku ma’u kotoa pē ia he fo’i me’a ko iá.

**Sea Kōmiti Kakato:** Fitu afe ē.

### **‘Ikai tali Pule’angá hiki Vouti ki he Telecommunication ‘a e Fale Alea kae fua pe ia Pule’anga**

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** ‘I he, ‘ikai ‘i he fo’i alea ko eni ‘oku, kātoa e ‘ū me’a ko ē ‘a e ‘ū potungāue ‘oku, na’a nau totongi pē foki kau ai mo e Fale Alea. Ka ko e ‘alu ko eni ki he ta’u fakapa’anga hoko maí ‘oku ‘omai fakakātoa ia ‘o totongi ‘i Falé Pa’anga. Manatu’i ‘oku ‘ilo pē ‘e he Fika 3, ‘oku mea’i pē ‘e he Fika 3, ko e *agreement* eni na’e fa’u he taimi ko iá. Pea ko ‘ene fononga mai eni ‘etau fonongá ‘o a’u mai ki ai he taimi ni. Mālō.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō.

**Lord Fakafanua:** Mālō Sea. ‘Oku fakafiefia ‘aupito e me’a ko eni e ‘Eiki Minisitā Pa’anga. ‘E ‘ikai hiki ‘a e vouti ki he *telecommunication* ‘a e Fale Alea koe’uhi ko e ngaahi mo’ua ko iá ‘e ‘ave pē ia ‘o fua mai mei he Pule’angá ‘i Falé Pa’anga. Pea ‘oku fakafiefia ‘aupito ko e ‘uhingá ko e me’a mahu’ingá ke lava e ngāue. Ko e feitu’u ‘e fua mei aí, ‘oku fakavouti pē ia ka ko e me’a mahu’ingá ‘oku lava e ngāue ko iá. Ko u fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

### **Tokanga ke hiki vouti ki he ‘ave fakafaito’o ki muli kau Mēmipa**

Ko e ngaahi me’a kehekehe pē ia hangē ko e *overseas medical*, to e lahi ange tengetange Hou’eiki Mēmipa pea ‘oku ‘i ai mo e faka’amu ‘e malava ke hiki mo e vouti ko iá koe’uhi pē ‘oku ‘ikai malava ke tau palani ki he taimi ko ē ‘oku fiema’u aí. Pea ko u tui ‘i he kaha’ú ‘e malava pē ke tokoni mai ‘a e Falé Pa’anga ‘o ka ‘i ai ha fiema’u mei he ‘Ofisi ‘o e Fale Alea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō.

### **Fakahā ka nounou e pa’anga ki he folau fakafaito’o ki muli lava pe ke fakahoko kae tu’uma’u pe Patiseti lolotonga**

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** ‘E Sea ko e fononga atu ia he lolotonga ko ē ta’ú ka a’u atu ia ‘oku ‘i ai ha fenounou’aki ai ‘oku lava pē ‘o fakahoko, kae tu’u ai pē Patiseti he tu’u ‘i he taimi ko ení. Mālō Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ia. Mālō.

### **Tokanga ki ha Patiseti he 2019/20 ma’a e Fale Alea e To’utupu**

**Lord Fakafanua:** Sea ‘i he ta’u kuo ‘osí na’e fakahoko ‘e he Fale Alea e polokalama ki he to’utupú, ko e Fale Alea ma’a e To’utupú pea na’e ‘ata kitu’a ‘a e lelei e polokalama ko ení ki hono uki mai ‘a e fānau to’utupú ke nau kau mai ki he filí. Pea ‘i he taimi tatau pē ko hono ako’i kinautolu ke nau ‘ilo ‘enau ngaahi *responsibility* ki he Pule’angá pehē foki ki he ‘enau mafai he taimi ko ē ‘oku nau pālōti ai ‘i he taimi ko ē filí. Ka ko e polokalama ko ení na’e ‘ikai ke fakangatangata pē ‘i hono ako’i kinautolu ki he fa’unga Pule’angá pea mo e temokālatí, ka na’e faka’ai’ai kinautolu ke ako’i nautolu ‘i he lelei ko ē ‘ātakaí pea mo e fiema’u ki he feliliuaki e ‘eá. Pea ‘i he taimi tatau ‘oku mahu’inga ‘aupito ke fakatokanga’i ko kinautolu to’utupú ‘oku nau fe’ao pea mo e palopalema ‘a e faito’o konatapú. Pea ko e ngaahi *issue* ko ení na’e mahu’inga ‘aupito ke tālānga’i he to’utupú. ‘I he ta’u kuo ‘osí na’a mau penipeni holo pē ‘o lukuluku holo ‘i loto Fale Alea ke feinga’i ke fakakakato e polokalama ko ení. Pea na’e ‘i ai e faka’amu ‘e malava ke ‘i ai ha pa’anga ‘e vahe ke hiki ‘i he Patiseti fo’ou ke fakahoko’aki e polokalama ko ení. ‘Oku ‘i ai pē faka’amu ‘e toki me’a mai e ‘Eiki Minisitā Pa’anga pē ‘i ai ha tokoni mei he Pule’angá he tafa’aki ko iá pē ‘ikai.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō. Ko e faka’osí eni Nōpele Fika 2 pē ‘oku toe pē ha ...

**Lord Fakafanua:** Ko u tui ko e Fale Alea pē to’utupú pea tau hoko atu ki he vouti hono hokó.

**Sea Kōmiti Kakato:** *Ok.* Me’a mai Minisitā Pa’anga.

### **Tali Pule’anga fekau’aki mo e kole Patiseti ki he Fale Alea To’utupu**

**’Eiki Minisitā Pa’anga:** Tapu mo e Feitu’u na Sea. Hangē pē ko e me’a nau lave ki ai ‘anenaí, ‘oku, ko e Patiseti ko ena kuo ‘osi tuku maí, pea ko ‘etau fononga atu pē, meimei ko e ‘osi pē fo’i māhina ia ‘e 3 pē 4 kuo tau sio ki he me’a totonu ko ē ‘oku hokó. Pea mo e me’a ‘oku fiema’u angé, pea ‘oku tau toki fai ai ‘a e fo’i *exercise* ko iá pea ‘oku fa’a lava pē ia ‘o hoko ‘i he me’a ko iá. ‘A ia kapau na’e ‘ikai ke to e ‘oatu ha fo’i me’a fo’ou ki ai, na’e ...

<001>

**Taimi:** 1445-1450

**’Eiki Minisitā Pa’anga:** ... kae tuku ia ke toki hoko he taimi ko ē, ‘oku tatau kotoa pē ngaahi *ministry*.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ia.

**’Eiki Minisitā Pa’anga:** Mālō Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō.

### **Vouti Fika 3 ‘Ofisi ‘Atita Seniale**

**Lord Fakafanua:** Mālō Sea ko u ‘osi atu au ia mei he vouti fika ua pea ko u kole atu ke tuku mai ha faingamālie ke u lave atu ki he Vouti Fika 3 ko e ‘Ofisi e ‘Atita Seniale.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me’a mai.

**Lord Fakafanua:** Sea ko e ‘Ofisi ‘o e ‘Atita Seniale ‘i he ta’u fakapa’anga kuohili na’e ...

**’Eiki Minisitā Fonua:** Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘E ...

**’Eiki Minisitā Fonua:** ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhinga ho’omou ma’u mafai he Fale ni ke mou pule fakalukufua ai. Na’e toki ‘osi ni pē eni ‘etau pāloti ke tau pāloti fakalukufua. Ko e ‘ai pē eni ia ke tuku e taimi ia ka koe pē mo e Sea e Fale Alea? Ko e hā e fa’ahinga ngāue ko iá Sea? ‘Ai ‘ai lelei foki e ngāue.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō Minisitā ho to e fakamanatu mai e, hoku fatongia pea mo e me’a totonu ke fakahoko. ‘Oange mu’a e ki’i faingamālie ko eni ma’a e Nōpele Fika 2 ‘o Ha’apai. Ko ‘ene lava pē Minisitā e me’a ‘oku hoha’a ki ai ‘a Ha’apai kuo tau pāloti tautolu. Mālō.

**Lord Fakafanua:** Sea te u talanoa fakalukufua atu pē ‘i he vouti fika 3.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ia.

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** Sea kātaki mu’a ka u ki’i tokoni atu mu’a kātaki ‘e Nōpele. Hou’eiki Nōpele ko e Feitu’ú na, ‘a e Feitu’ú na ho’o palani ngāue ko ení. Ko e, pea hanga leva ‘e he Minisitā Pa’anga ‘omai ‘etau *envelope* talamai neongo ho’o palani ke tau ki māmani ngaue’aki pē ki’i sēniti ko ená ke fakapotopoto. Pea te ma’u mai leva ai ‘o *adjust* ‘ete palani pea te *finalize* ai ‘ete fika pea ‘omai ki heni. Ko e me’a ko ē ‘oku ‘asi mai he taimi ni hangē ko ē na’e ‘ikai te ke fa’u ‘e koe ia ho’o palani mo ho’o Patisetí. Ko hono fo’i mo’oni ia ‘oku ‘asi mai he taimi ni. ‘Osi ē ho’o fa’u ho’o palani pea ke ‘ai ho’o Patisetí mei he *envelope* na’e ‘oatu ke to e ha’u koe ‘o to e kole mai fēfē ki vouti fēfē vouti ko ē. Kuo ‘osi mahino kia tautolu na’a tau fa’u palani mo Patisetí ‘oku ‘osi ‘omai e *envelope* fakangatangata hē. ‘E ‘osi ko ení te u to e tu’u au ‘o kole fēfē ke ‘ai atu ha’aku ki’i ‘aitemi pehē. ‘E a’u ki he tu’unga hangē ‘oku ki’i ngalikovi pehē. Ko u kole atu pē ke tau manatu’i kuo lava.

**Lord Fakafanua:** Sea te u ‘oatu e tali ki he me’a ko eni e Fakafofonga ‘a e ‘Eiki Minisitā Leipa.

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘E, me’a mai Nōpele. Me’a mai koe ho’o fiema’u.

### **Fakamāhino ‘Eiki Sea kehekehe mafai pule Fale Alea mei he Pule’anga**

**Lord Fakafanua:** Ko e *separation of power* ‘oku kehekehe ‘a e va’a e Pule’angá *Executive* mei he Fale Alea mei he Fakamaau’angá. Ko e Fale Alea ‘oku fa’u e palani ngāue e Fale Alea ka ‘oku fiema’u ke fakapa’anga mei he Pule’angá.

### **‘Ikai tatau Palani Ngāue Fale Alea mo e taumu’a ngāue Pule’anga**

Fa’u e palani ‘oatu e faka’amu mei he Fale Alea talamai mei he Pule’angá ‘oku ‘ikai tatau ia mo ‘enau ngaahi *priority* ‘anautolu. Pea ko e ‘uhinga ia ‘oku fai ai e tō kehekehe he ‘oku fiema’u ke fai e fengaue’aki. ‘Oku ‘i ai e faka’amu pea mo e palani ngāue ‘oku hā pē ia he ‘ū līpooti ko ení kapau ‘e me’a ki ai e Hou’eiki Mēmipa. ‘Oku ‘i ai e palani ngāue ‘a e Fale Alea ka ‘oku pule pē Fale Alea ki he’ene palani ngāue ‘oku ‘ikai ke tatau ia mo e palani ngāue mo e ngaahi faka’amu ‘a e Pule’angá.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō Sea ka ke, ‘e Ha’apai Fika 2 ka ke me’a mai ‘o ‘omai e me’a fika 3 ka tau ‘unu atu tautolu ki he fakalukufua ka ke me’a fakalukufua mai pē ‘i he 3 mo e 4.

### **Fokotu’u Kōmiti Pa’anga tānaki 1 kilu ki he Patiseti ‘Atita Seniale**

**Lord Fakafanua:** Ko ia. ‘Eiki Sea ko e Patiseti ko eni ki he ‘Atita Seniale ‘oku faka’ofa’ofa ‘aupito. Ko e me’a pē ko u fie lave ki aí na’e ‘i ai e fokotu’u mei he Kōmiti Pa’anga ke tānaki mai ha 1 kilu ki he ‘Atita Seniale ke fe’au aki e ngaahi fiema’u fakatu’upakē. Ko e fokotu’u ia mei he Kōmiti Pa’anga. Na’e ‘ikai ke ‘i ai ha’amau palani ngāue mautolu ki ai ko e ‘uhinga he na’e ‘osi kakato pē ‘a e ngāue ia he Patiseti ko eni ‘a e ‘Atita Seniale.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō.

**Lord Fakafanua:** Ko e fokotu’u atu pē ke fakatokanga’i he Hou’eiki Mēmipa na’e ‘i ai e fokotu’u mei he Kōmiti Pa’anga ke ‘omai e 1 kilu makehe ke fakaivia’aki e ngāue e ‘Atita Seniale.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō. Minisitā ko e fokotu’u atu pē eni ke ke fakatokanga’i ‘oku ‘i ai e fiema’u e vouti fika 3 fokotu’u fika 7.

### **‘Ikai tali Pule’anga fakalahi 1 kilu Patiseti ‘Atita Seniale**

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Pea mei he Pule’angá ‘osi ‘i ai pē *initiative* ‘e nima fo’ou ‘a ia ‘oku ‘ikai ke tali he Pule’anga e fo’i, ‘a e 1 kilu ko ia mālō.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō.

### **Vouti Fika 4 ‘Ofisi ‘Omipatimeni**

**Lord Fakafanua:** Mālō Sea ka u hoko atu ki he vouti faka’osi ‘oku ‘i he ‘ofisi ko eni e Sea ko e Vouti Fika 4 e ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni. Sea ko e ‘ofisi ko eni ‘oku lahi e fēliu’aki ‘i he ...

<002>

**Taimi:** 1450-1455

**Lord Fakafanua:** ... ‘Oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi ngāue ‘oku fakahoko ‘e he ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni. ‘Oku mea’i ‘e he Hou’eiki Mēmipa, fekau’aki pea mo hono tuku atu ki tu’a ‘enau ngaahi ngāue mo e tu’uaki mo e ‘ū me’a pehē. Ko e kau ngāue ‘oku fakatokolahi. Pea ‘i he ‘ene pehē ‘oku ‘i ai e ki’i hiki ‘i ai. Ka ‘i hono fakalukufua Sea fokotu’u atu mo e Vouti ‘o e ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō! Kuo fokotu’u mai eni e vouti ‘a e fakalukufua ‘a ‘ene malanga ke loto fiemālie ia ke tau tali. Ka ‘oku to e ‘i ai ha me’a ‘e me’a ki ai ha taha ka u fai mo faitu’utu’uni au. Me’a mai 12.

**Mo’ale Finau:** Tapu ki he Sea mo e pehē ki he Hou’eiki. Ko ‘eku ki’i fehu’i pē ‘aku ki he Sea e Fale Alea. Pē na’e me’a ni, na’e ‘ikai ke fakatokanga’i ‘a e ‘ū me’a ko eni ke fokotu’u ‘i he taimi ko ē na’e ui ai ho’o kau taki? Ko ‘eku fehu’i pē ‘aku ia? ‘A ‘eku fie’ilo pē koe’uhí foki ‘Eiki Sea, ko e fatongia foki e Pule’anga ia ko hono fakatokanga’i e ngaahi polokalama, ke fakapapau’i, fakapotopoto. Pea fakapapau’i ‘oku fenāpasi mo e ivi fakapa’anga ‘a e fonua. ‘A ia, ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia eni ia ‘oku sola, pē ‘oku fo’ou. Kātoa ‘a e anga ‘etau nofo he sōsaieti a’u ki he fāmili ko e siasi. Ko e pule lahi ko e pa’anga. ‘A e pa’anga ko ē ‘e fai ‘aki e ngāue. Tau pehē ko e fāmili. ‘Oku ‘i ai e pa’anga ‘oku ngata ai. Pea fokotu’u ‘enau Patiseti. Pea ‘ilo’i ‘e he tamai ‘a e ngata’anga ‘o e silini. Ha’u ‘a e fa’ē ia ‘o to e fokotu’u mai ‘ene Patiseti ‘ana. ‘A ia ‘oku totonu ke hanga ‘e he fāmili ‘o seti e fo’i taimi pau, ke talanoa’i ai honau ivi fakapa’anga, mo ‘enau Patiseti. Ko ‘eku fehu’i pē ‘aku ki he Sea. Ko hono ‘uhinga he ko u tui au, ‘oku mahu’inga ‘a e me’a ko eni ‘oku me’a mai e Sea ia. Taumaiā Sea, ‘oku ‘i ai ha me’a ‘e ta’emahu’inga he fonua ko eni ki he langa fonua.

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘E 12 ko ‘eku ki’i fakatonutonu atu.

**Mo’ale Finau:** Ko ia.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko e Fakafofonga Fika 2, Ha’apai.

**Mo’ale Finau:** Fakafofonga Fika 2, ‘o e fo’i ‘one’one ‘o Ha’apai.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ia.

**Mo’ale Finau:** Ko e ‘ū me’a ko ē ‘oku me’a mai ‘aki ‘e he Fakafofonga Fika 2 Nōpele. Sea, Faka’ofa’ofa kātoa he fakakaukau ‘a e motu’a ni. Kae pango foki ‘Eiki Sea he ‘oku ta’utu mai e fa’ē ‘a e fonua ‘a e Minisitā Pa’anga. ‘Oku ne ‘ilo lelei ‘a e ngatangata’anga hotau ivi. Ko ‘eku fehu’i? Na’e fai nai e me’a ko eni ki mu’a ‘Eiki Sea ‘e Fakafofonga Nōpele? He ko u tui kapau na’e fai eni ia kimu’a. ‘Osi tali pē me’a ia ko eni ia he ko e ‘uhinga he ‘e mahino ai ‘a e fe’unu’aki mo ‘etau ivi. Na’e ‘osi tali pē ia kae pango foki kuo ‘osi seti ‘a e fika. ‘Oku ou tui ‘oku ‘i ai ‘a e faingata’a’ia Fakafofonga, ‘i he Hou’eiki, Minisitā. He ko e seti pē ‘a e fika, ko e ngata ia ‘o e ivi. Ko ‘eku ki’i fehu’i pē ‘aku ia pea ‘oku, ka neongo ia ne me’a foki ‘a e Minisitā ‘anenai. ‘Oku ‘i ai ‘a e founa.

**‘Eiki Minisitā Polisi:** Sea ka u ki’i tokoni atu pē.

**Sea Kōmiti Kakato:** Tokoni.

**‘Eiki Minisitā Polisi:** Kuo tatau mai ‘a e Fakafofonga Nōpele Fika 2,’i he’ene me’a fakamalanga. Pea kuo nonga ‘a e ...

**Mo’ale Finau:** ‘Oku sai pē! ‘Io sai pē fakafoki atu au fehu’i. Ko ‘eku ‘uhinga pē ‘eku fakamalanga ‘aku ‘e Fakafofonga ko ‘eku mahu’inga’ia ‘i he me’a na’e ‘omai ‘e he Feitu’u na. Pehē ange mai na’e lava ke fai mai mei mu’a. Kae pango, kuo ko u tali pē ‘e au ‘a e tokoni ‘a e ‘Eiki Minisitā. Ka ko e taha ia ‘a e me’a ‘oku tau fetō’aki ai ‘Eiki Sea.

**Lord Tu’ivakanō:** Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me’a mai ...

**Lord Tu’ivakanō:** Ki’i tali atu pē ki he me’a ‘a e Fakafofonga.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me’a mai Nōpele Fika 1 ‘o Nuku’alofa.

**Lord Tu’ivakanō:** Tapu mo e Feitu’u na Sea! Fakafofonga! Na’e fai pē me’a ko eni mei mu’a. Ke ke fakafehu’i pē kia koe? Na’e fakapa’anga ‘e hai ‘a e paaka? Na’e ta’efakalao? Pea toki fakalao’i pē ‘i he 17. Tali ‘e he Kapineti. ‘Ai pē loto ke sai. Tau kole pē kitautolu ki he Minisitā Pa’anga ke ne fakakaukau’i pē ‘e ia pea kapau te ne lava. Kae ’oua te tau ōmai ‘o fakamatala ‘a e me’a ‘oku tau ‘uluaki sio hifo pē kia kitautolu.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō! ‘E Fakafofonga!



**Mo'ale Finau:** Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** 'E Fakafofonga.

**Mo'ale Finau:** ... Ke u faka'osi atu Sea. Ko u loto ke u hanga 'o 'oatu 'a e me'a ko eni, ke mahino. Ko 'eku fai 'a e fakahoko ko eni 'i he laumālie lelei mo'oni. He ko e me'a ko ē na'e me'a 'aki 'e he Fakafofonga Nōpele. 'A e vāhenga ki he kau ngāue ki hoku 'ofisi. 'Oku ou ongo'i 'e au ia ko e fu'u me'a ia 'oku mahu'inga. Ka neongo foki ia, 'oku 'ikai ke u hanga au 'o 'oatu 'a e me'a ko eni, ke to e 'oatu ke 'atā ange hangē ko e me'a 'oku me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Nōpele ki he ngaahi me'a kehe. Ko u nofo pē au he ki'i fo'i vouti ko eni 'oku me'a mai ai 'a e 'Eiki Nōpele. Koe'uhí, he ko 'ene māhino pē 'ana na'e 'ikai. Kuo 'osi māhino leva 'a e seti ia 'o e Patiseti. Pea kapau na'e toki 'omai pē he 'aho ni koe'uhi ko e fakakaukau lelei. Me'a ia 'a e Minisitā hangē ko hono hanga 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'o talamai 'anenai. 'E Fakafofonga Nōpele, 'a ho'o fokotu'u ko ē ki he silini ko ē 'initāneti 'o e netí ko e ....

<004>

**Taimi:** 1455-1500

**Mo'ale Finau:** ... 'oku 'i ai hono *provision* 'e 'omai mei ai, kā tau tukuange mu'a ki he Hou'eiki Minisitā ke nau, ko ia pē Sea mālō.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō, Minisitā 'e ...

**Lord Tu'i'āfitu:** Sea ka u ki'i fakahoha'a nounou atu pē au ia.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me'a mai koe Nōpele.

### **Poupou ke hiki patiseti 'Atita Seniale kef eau 'aki ngaahi ngāue faka'atita**

**Lord Tu'i'āfitu:** Sea ko u kole pē au ia hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Nōpele ko e Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga, kole atu mu'a ki he Pule'anga ke mou tali lelei ke fakaivia 'a e 'Atita hangē ko e me'a na'e kole atu fakamolemole Minisitā 'eku tuhu atu, hangē ko e me'a na'e kole 'e he 'Eiki Minisitā Polisi he ta'u ko ē fekau'aki mo e faito'o konatapu, ko e hā me'a kuo hoko he 'aho ni, palopalema. Ko e 'Atita 'oku hangē ko e ngāue 'a e Potungāue Mo'ui, 'i he ngāue 'a e Pule'angá 'i he *check and balance* 'etau ngāue, 1 kilu ko ē 'oku tonu ke fakaivia 'a e 'Atita Seniale. Ko u poupou Sea, pea ko u mamahi me'a mai he Pule'anga 'oku 'ikai tali 'a e Patiseti 'a e 'Atita Seniale, mālō.

**'Eiki Minisitā MEIDECC:** Sea ka u ki'i tokoni atu pē he me'a na'e me'a ki ai 'a e Hou'eiki kātaki.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me'a mai Minisitā MEIDECC.

**'Eiki Minisitā MEIDECC:** Tapu mo e Sea pea mo e Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakato. Na'e me'a mai pē 'a e Fakafofonga fika 2 'o e Nōpele 'o Ha'apai, na'e 'ikai ke kau ia 'i he'ene palani ngāue.

Ko e fokotu'u ia mahalo mei he Kōmiti Pa'anga, kā ko e mahalo, ko e 'uhinga ia na'e 'ikai ke fai atu ai hano tali. Mālō 'aupito.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me'a mai Minisitā.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Tapu mo e Feitu'u na pea ko u fakamālō ki he 'Eiki Nōpele fika 2 'o Ha'apai hangē kiate au kuo mēlie hotau kava 'i he ngaahi me'a kuo tau fai ai 'a e feme'a'aki 'ikai ke to e 'i ai ha me'a ke fai ki ai ha hoha'a. Ko e me'a ko eni felāve'i mo e 'Ofisi 'o e 'Atita hangē ko 'eku lave 'anenai 'oku kau foki 'a e ngaahi me'a pē ko eni ko e *new initiative* 'osi 'i ai 'a e fo'i *initiative* ia 'e nima na'e 'osi fai 'a e talanoa ki ai mo e 'ofisi ko ia, na'e 'ikai ke kau ai fo'i 1 kilu ia ko eni, 'osi 'oange ia, pea 'oku ongo'i pē he ongo tafa'aki 'oku fai pē fefiemālie'aki. Kā ko u, ka ko e, ka ko u ongo'i he taimi ni Sea, hangē kuo tau mēlie, ka u kole atu ai na'a kuo taimi ke tau pālōti fakalukufua ā he, 'i he, he ko e kuo 'osi mahino pē ngaahi fo'i me'a ko eni 'oku 'omi ko ē kiate au, 'i he ki he vouti ko ē 'a'aku, pea 'oku lēkooti pē 'e he tamaiki, ke toki ha'u ia he *final* 'o e *final* ko ia 'o e Patiseti.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ia. Mālō Minisitā, 'oku 'i ai ha poupu ki he fokotu'u ko eni?

**Siaosi Sovaleni:** Sea kole ke ki'i 'oatu pē ha ki'i tokoni taimi si'i pē Sea pea ke toki faitu'utu'uni.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me'a mai Tongatapu 3.

## **Fakama'ala'ala Kōmiti Pa'anga 'uhinga ki he fokotu'u 1 kilu fakalahi Patiseti 'Atita**

**Siaosi Sovaleni:** Mālō Sea e ma'u faingamālie. 'E Sea ko e me'a ko eni ki he 1 kilu Sea, na'e fai 'a e talanoa'i 'a e Līpooti 'a e 'Atita Seniale pea ko e 'uhingá ia he 'oku ne fakahoko mai 'oku 'ikai ke lava 'oku 'ikai ke fakaivia ia ke ne fakahoko kakato hono fatongia tautefito ki he taimi ko ē 'oku 'atita'i ai 'etau pa'anga ko eni 'atautolu Fakafofonga, 'a e fiema'u ko eni ke 'alu ki he ngaahi 'ofisi ko eni fakafofonga 'o Tonga ni 'i muli. Ko e 'uhingá ia na'e 'ohake ai, 'ikai ko ha 'uhinga ia ko ha'amau fokotu'u hake pē mei he 'ea, kā na'e 'uhinga ke tokonia 'a e 'Atita Seniale ke ne fakahoko fakalelei hono fatongia.

Kae 'oua 'e tuku hono fatongia ko e 'uhingá pē ko e 'ikai ke 'i ai ha pa'anga. Ko e fakatonutonu atu pē ia pea mo e fakama'ala'ala 'a e 'uhinga ko ē na'e 'ohake ai 'a e 1 kilu Sea, kā ko e kapau pē 'oku fiemālie 'a e Minisitā Pa'anga, ko e fehu'i pē na'e 'oange pē 'i he Kōmiti Pa'anga, 'a e lahi 'a e 'ū *project* ko eni 'oku ui pē ko e *project* makehe, 'asi pē ko e *special project*, hē fakalukufua pē, te u fiemālie pē au 'o kapau 'e toki 'omai he toki me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga 'omai ko e hā koā 'a e 'ū me'a 'oku 'ai ke fakamole ki ai 'a e pa'anga 'e lau miliona ko eni 'oku tohi'i pē ko e *project* makehe. 'Oku 'i he uofulu tupu miliona pē mou mea'i pē 'Eiki Minisitā kā ko e 'uhingá ke tau tokoni pē ki he 'unu'unu atu 'aki pē 'etau ngāue ko eni 'i he 'aho ni, 'oku fiema'u pē ia 'a Sea ke 'omai he 'oku 'ikai ke pehē mai pē ia hangē pē ia ha fo'i *blank check* ke tau tali, pea toki fakakaukau'i ko e hā 'a e me'a 'e ngāue ki ai, pea kapau pē 'e toki me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā te ne toki 'omai, ko e hā 'a e me'a 'e fakamole ki ai 'a e lau miliona ko eni,

ko e 'uhinga pē ke ma'u pē 'i he'etau lēkooti pē ko e toki 'omai faitohi mai pē, ko u tui 'e 'aonga ia Sea.

### **Fehu'ia pa'anga hū mai mei he fakatau ngoue kakai ki muli**

Ki'i me'a faka'osi pē ke 'eke ki he 'Eiki Minisitā ko eni 'o e *Trade* Sea, ko fē koā 'a e vouti 'oku 'i ai ko eni hono fakatau mai ko eni 'a e ngoue 'a e kakai pea mo hono fakatau atu ko ē ki muli. Pea ko fē 'a e *revenue* 'oku 'asi 'i he peesi fiha 'i he 'Esitimeti 'a e pa'anga 'oku ma'u mai mei he fo'i fefakatau'aki ko ia. Ko e kole pē ia ke 'asi mai pē 'oku 'asi 'i he'ene 'Esitimeti, pē 'oku 'asi 'i ha tēpile hē ko e 'uhinga pē ke fai ha sio ki ai Sea. Mālō.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō. Me'a mai Vava'u 15.

**Sāmiu Vaipulu:** Tapu mo e Feitu'u na 'e Sea, tapu mo e Hou'eiki Kōmiti Kakato. 'Eiki Sea 'oku tau tali foki ke tau fakalukufua ...

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ia.

**Sāmiu Vaipulu:** Pea 'oku ....

<005>

**Taimi:** 1500-1505

**Sāmiu Vaipulu:** poupou atu ki he me'a ko ē na'e fehu'i ko ē 'e Tongatapu 3, pea ko e fehu'i ia ko eni, Sea, 'oku ki'i lahilahi. Fiema'u 'e au, faka'amu au ia pē 'e lava 'o fakamahino mai e peesi 128, 129, 130, fu'u lahi ia, Sea, ko ē kuo 'osi faka'ilonga'i pē, 'oku 'alu 'o a'u ki he 200 tupú, 'Eiki Sea, ngaahi me'a ia 'oku 'asi ai e 'ū me'a ko eni fekau'aki mo e ngaahi tokoni fakapa'anga, *grant* mo e *transfer*, mo e ngaahi *special cases* 'oku 'ai mai, fakalūkufua pē. Ka 'oku ki'i lahilahi, Sea. Kapau 'e fehu'i ia fakafo'i, fakatatau ki he'etau tali ko eni ke tau fakalukufuá, kei lōloa 'aupito ia, 'Eiki Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Samalī mai pē 'e he 'Eiki Minisitā.

**Sāmiu Vaipulu:** 'E samalī pē kau lau atu pē e ngaahi peesi ko eni he taimi ni, kapau 'e fai hano tali. 'I he 'Ofisi Palēmia, ko e peesi 128, 129, 130. 'I he Fale Pa'anga, peesi 144, ko e ngaahi Vouti eni 'aitemi 15 e. 145,

**Lord Tu'ilakepa:** Sea,

**Sea Kōmiti Kakato:** Me'a mai e Fika 2.

**Lord Tu'ilakepa:** Sea, tapu pē mo e Feitu'una, ko e me'a ia ko ē na'e sai ai ko ē 'etau fakavoutí. 'Osi atu e vouti ia 'a e 'Ofisi Palasi, 'ikai ke fai ha feme'a'aki ki ai. 'Osi e fo'i 3 ko ē, 'ikai ke to e fai ha feme'a'aki ki ai. Tau hokohoko atu, 'Eiki Sea, fakamolemole, he 'oku mo'oni 'a e Fakafofongá, he 'oku 'i ai 'a 'emau tāla'a 'a mautolu ki he vaheahe 'o e pa'anga ko ē, 'a ia ko e

pa'anga 'inasi 'oku 'ave ki he 'Ofisi Palēmiá. Ko 'emau ongo'í, he koe'uhí, lahi 'au, si'isi'i mautolu, mo e toenga ko ē e 'otu motú. Lahi 'aupito 'aupito, fu'u mavahevahe 'aupito.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** 'Eiki Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me'a mai.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** 'E lava pē ke u kamata atu mei he fehu'i ko ia 'a e Tongatapu 3. He ko e kau 'a e vouti ko ē 'a e 'Ofisi Palēmia, 3 miliona pē ia. Kau ia he ki'i vouti si'isi'i, ka 'oku tonu ke to e lahi e 'Eiki Palemiá. Kaikehe, ka te u lau atu e me'a ko ē na'e kole mai ki ai e *special project*.

**Sea Kōmiti Kakato:** 'E Minisitā fakamolemole. Te tau ki'i mālōlō ai, ka ke toki me'a mai ha'atau foki mai.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Mālō 'Eiki Sea.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<006>

**Taimi:** 1520-1525

**Sea Kōmiti Kakato:** Hou'eiki, mālō ho'omou laumālie. Mou me'a mai, Minisitā Pa'anga.

### **Fakahā Minisita Pa'anga e lisi 'o e ngaahi fiema'u mei he Kōmiti Pa'anga Fale Alea**

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Sea tapu mo e Feitu'u na, tapu pea mo e Hou'eikí. Hangē pē ko e me'a nau lave ki ai 'anenaí ko u tui pē kuo tau melie hotau kavá ka u ki'i tali atu pē mu'a 'a e fehu'i ko eni 'oku 'omai mei he Tongatapu 3. Neongo pea talamai he'eku fānau mei muí na'e 'osi fai pē 'a e talanoa ki ai 'i he talanoa ko ē Patisetí. Pea ko u kole ke, Tongatapu Fika 3, 'oku lolotonga 'iate au e tohi 'a e Sea ko ia e Kōmiti Pa'anga ke u to e lisi mai e me'a ko iá. Pea 'e 'omai ia 'apongipongi. Ka te u hanga pē 'o lau atu 'a e konga ko ení ke me'a mai ki ai.

**Siaosi Sovaleni:** Sea, kapau pea kapau ko ia toki 'omai ia Sea ka ko e taimí kuo mei 'osi.

**Sea Kōmiti Kakato:** 'E Minisitā,'oku laumālie lelei pē ki ai 'a Tongatapu 3 ia.

### **Fakama'ala he 77 miliona he Polokalama 15 e Patiseti**

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** 'O, mālō ia Tongatapu 3 kae toki 'omai pē lisí he 'e to e lau pē 'ia tautolu heni. Ko e konga ko ia ki he *grant transfer*, 'a ia ko e fo'i vouti fika 15 ia, *sub-vote* ia he fo'i meimei he ngaahi potungāue kotoa pē. Te u ki'i 'oatu pē ha ki'i fakatātā 'i heni. Na'e fe'unga foki mo e 77 miliona. Ko e *school grant* 'oku 7.8 miliona ia. Ko e sikolasipí 'oku 9.8 miliona ia. Ko e *grants* ki he sipotí 'oku 4 miliona ia. Ko e *contingency* ko eni 'oku 5 miliona ia. Ko e *government contribution*, 'oku 'i ai e ngaahi *contribution* ki he ngaahi me'a kehekehe, taha 1.6 miliona ia. Ko e *subsidy*, 3.8 miliona ia. Pea to e 'i ai pē pea mo e *contribution* ki he ngaahi *organisation* 'oku 3

miliona. 'A ia ko e fo'i, pea mo e *development*, 'oku 34 miliona. Kae me'a ko eni 'e to e 'omai pe 'a e lisi kia kimoutolu Sea. Ka ko u tui au Sea kuo tau melino kitautolu ko e ngaahi me'a ko eni 'e ala toki 'omai pe ia ka ko e fakalukufua 'etau Patiseti, 'oku ngalingali kiate au kuo tau maau, kae me'a pea tau paloti a 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai e kole atu mei he motu'a ni. Malo 'aupito Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ia. Hou'eiki, ko e me'a e kuo 'omai e ...

### **Tokanga 'ikai vahevahe taau me'a'ofa Pule'anga ki he ngaahi 'otu motu**

**Lord Tu'ilakepa:** Sea, fakamolemole pe ki he Feitu'u na. 'Oku mahino pe ia fakamolemole 'ikai ko ha'aku, 'oku mahino pe ia 'Eiki Palēmia me'a ko e 'oku ke me'a ki ai, ko e me'a'ofa fekau'aki ko e pea mo e vouti ua ...

<001>

**Taimi:** 1525-1530

**Lord Tu'ilakepa:** ... 'a ia ko e 'inasi pe ko e *CF constituency fund* 'oku 34, 3 miliona 4 kilu.

**Sea Kōmiti Kakato:** 34.

**Lord Tu'ilakepa:** Ko e ha leva, toe leva mei ai e 1.9. 1.9 ko ia ki he ha ia? 'I he Vouti ko e 'a e, 'o e Fale Alea.

**Sea Kōmiti Kakato:** 'I he Patiseti.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** 'Eiki Sea ka u kole atu pe mahalo pe na'a mea'i pe ia 'e he Sea 'o e Fale Alea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ia.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** He ko 'ene Patiseti 'a e fo'i kongā ko ia.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ia.

**Lord Tu'ilakepa:** Totonu pe ke ke mea'i 'Eiki Minisitā.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** 'Oku, ko e, kae kātaki fakamolemole 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Vava'u.

**Lord Tu'ilakepa:** 'Ikai sai pe ia toki tali mai pe he Sea e Fale Alea. Ko e ki'i me'a 'e taha 'oku mau ki'i ongo'i tama 'e mautolu mei Vava'u 'a e vahevhe 5 mano ko e 'i he pa'anga tatau pe 'oku ke me'a ki ai 'ave ki he 'Ofisi Palēmia pea ko hono *breakdown* ko e 'o e silini ko ia 'ave ki Vava'u 'a e 1 mano ...

**Sea Kōmiti Kakato:** 'Oku fu'u lahi ia.

**Lord Tu'ilakepa:** 'Ave leva 'a e 34000 ki Ha'apai. 'Ave pa'anga 'e 4000 ...

**'Eiki Minisitā Polisi:** Kātaki Sea 'i he peesi fiha fakamolemole.

**Lord Tu'ilakepa:** 130, 128 me'a ko ē na'e me'a ki ai e Fakafofonga Vava'u. 'Ave pa'anga 'e 2600 ki Niuatoputapu 'ave leva e 2500 ki Niuafo'ou. Hā kuo pehē ai 'etau vahevahe fakamolemole 'Eiki Minisitā. Ko Vava'u ...

**Sea Kōmiti Kakato:** 130 ?

**Lord Tu'ilakepa:** Ofi 'aupito ko Vava'u 'oku nau tokoni lahi taha ki he langa faka'ekonōmika e fonua ni. 'Ave pē ki'i pa'anga 'e 10000 pea 'ave e 30000 ki Ha'apai. Mou me'a ange ki he me'a ko ē *Budget Statement* ko ē na'a ke hanga 'o me'a ki he Fale ni. 'Oku to e 'ave mo e 3 kilu ma'a Ha'apai. Hā e me'a kuo pehē ai 'etau vahevahe? Fakamolemole Minisitā Pa'anga tokoni mai pē he 'oku mau ...

**'Eiki Minisitā MEIDECC:** Kātaki Sea ko e vahevahe ko iá he hā kātaki 'e Fakafofonga ?

**Lord Tu'ilakepa:** Pa'anga ko ē 'e 77 miliona ko ē na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā peesi ko ē 'i mu'a fakalukufua 'a ē 'oku 'ave pa'anga 'e 5 miliona tupu ki he *CF* 'a e Fale Alea 'a ē 'oku toe ē 1.9 miliona. 'Oku 'ikai ke u 'ilo'í pē ko e hā hono 'uhinga ka 'oku totonu ke, ko hono *breakdown* ko ē silini ko ē 5 mano ko ē 'oku 'ave ko ē ki he 'Ofisi Palēmia 'o vahevahe ai mautolu he 'otu motu tonu 'aupito e fo'i *breakdown* ia ko iá. Me'a pē 'oku mau ongo'i mei Vava'u ko e 'omai pē 'emau 10,000. 'Eiki Minisitā me'a mai angé me'a mai angé ho fofonga. 'Oku 'ikai ke u fu'u lelei'ia.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** 'E kātaki pē Sea ko 'eku ki'i kole pē mu'a ki he, ko u ki'i vave foki 'ene fakamatala ...

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ia.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Kuo ki'i motu'a 'a *Smith* ki'i tuotuai hifo angé ka ke 'alu angé ki he peesi pē ko e ...

**Lord Tu'ilakepa:** Peesi 127.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** 127.

**Lord Tu'ilakepa:** 'A ia te ke kamata 'e he Feitu'ú na mei he peesi 120.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Ko e *Budget* ...

**Lord Tu'ilakepa:** 'A ia 'oku 'i ai e 50000.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Ko e Patiseti eni ē ?

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ia.

**Lord Tu'ilakepa:** Ko ia. Ko ia eni.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** 127.

**Lord Tu'ilakepa:** 'Ave 10,000 ma'a Vava'u 'i he pa'anga ko ē 'a ē 'oku ke me'a mai 'aki ko ē ...

**Sea Kōmiti Kakato:** *Develop.*

**Lord Tu'ilakepa:** Ko e 77 miliona 'oku vahevahe ki he ngaahi potungāue.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** 'A ia ko e 15. Tokoni pa'anga ki he tukui koló mo e ngaahi 'otu motu mo e *grant* ki he *communities*.

**Lord Tu'ilakepa:** Pa'anga 'e 10,000.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Pa'anga 'e 10000. 'Io. Ko u ma'u ia.

**Lord Tu'ilakepa:** 15 ko ē 'a Ha'apai ko e pa'anga tokoni ki he tukuikoló mo e ngaahi motu 34,900. Tokoni pa'anga ki he tukuikolo mo e ngaahi motu ...

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** 'A ia ko e peesi fiha leva ia?

**Lord Tu'ilakepa:** Hokohoko pē he 'ū peesi tatau pē. 28, 29, 30, 31. 'Ave ki 'Eua pa'anga ...

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** 'Io māhino.

**Lord Tu'ilakepa:** 'E 4000. Hā kuo si'i pehe'i ai mautolu mo 'Eua. To e tokoni pa'anga ai pē tukuikolo mo e ngaahi motu ...

**Mo'ale Finau:** Sea lava ke u ki'i tokoni atu na'a ...

**Lord Tu'ilakepa:** Niuatoputapu.

**Mo'ale Finau:** 'Eiki Sea tapu pea mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea.

**Lord Tu'ilakepa:** Sea 'ikai ke u tali au e tokoni ko ē.

**Mo'ale Finau:** Ko 'eku tokoni 'a'aku ki he Minisitā.

**Lord Tu'ilakepa:** Tuku mu'a ki he Minisitā he ko e Minisitā Pa'anga ia ke ne 'omai.

**Sea Kōmiti Kakato:** 'Oku, tuku pē ke ...

**Mo'ale Finau:** Sea fakamolemole ...

**Sea Kōmiti Kakato:** Laumālie pē ‘a e Nōpele Vava'u pē ko e hā ‘ene me’a ‘oku fiema’u ...

**Mo’ale Finau:** Mālō ‘Eiki Nōpele ka u ki’i tokoni ‘uhingá ‘oku ‘oku ‘asi ‘a Ha'apai. ‘Asi ko ē ‘a Ha'apai.

**Sea Kōmiti Kakato:** Pē ia ...

**Lord Tu’ilakepa:** Fakamolemole mu’a fakamolemole atu ki he Feitu’ú na.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me’a mai koe Minisitā.

<002>

**Taimi:** 1530-1535

**Sea Kōmiti Kakato:** Si’i ma’ulalo ‘a e Fakafofonga Ha’apai ia, kae tali ‘a e me’a ‘a e ...

**Lord Tu’ilakepa:** ‘Ikai ‘oku ‘ikai ke mau...ko e tali atu ke fei mo tali ka tau ‘unu.

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** ...Sea! Ko e fanga ki’i tokoni eni ki he ngaahi ‘Ofisi ko ē ‘o e Kovana. Ko e anga pē ‘a e ngaahi vahevahe ko eni na’e ‘omai ko ia, ‘oku ‘asi ko ia ‘i he Patiseti. Ko u tui foki, mahalo ko e fanga ki’i ‘out motu ko eni ‘i Ha’apai. Na’e lahilahi ange ha fanga ki’i tokoni ki ai ‘i he 1mano ko ia ‘a Vava’u. Ka ko e me’a pē ‘oku ou kole atu ‘e ‘Eiki Nōpele. ‘E ‘i ai pē mo e ngaahi me’a kehe ia, ‘e tō kehekehe ai, ‘i he anga ko ia, ‘e lahi ange ai ‘a e me’a ko ia ki Vava’u, ‘i he me’a ko ia ki Ha’apai. Ka ko e tali pē ia ‘oku ou ala ‘oatu he taimi ni, ka ko e pehē na’a ‘i ai ha fa’ahinga ‘uhinga kehe. Ko u tui ko e anga pē eni ‘o e ngaahi fiema’u vivili ‘a e fanga ki’i ‘otu motu, ‘oku ‘asi ko ia ‘i heni.

### **Ongo’i lahi vahevahe 1 mano ki he Kōvana Vava’u kae 3 mano tupu Kōvana Ha’apai**

**Lord Tu’ilakepa:** ‘E ‘Eiki Minisitā! Sai pē ko u tali pē ‘e au ‘a e me’a ‘oku ke me’a ki ai. Ka ‘oku mau ongo’i ‘e mautolu ko eni mei Vava’u. Ko e ‘Ofisi ko eni ‘o e Kovana ‘i Vava’u. Ngāue lahi ‘aupito, ‘aupito ia ‘a e ‘Eiki Kovana ko ē ‘o Vava’u. Kapau ko e me’a ko ē ‘oku ke me’a ki ai. Pea ‘ave pē ha ki’i 1 mano ki ai, kae ‘ave ‘a e 35,000 ki hē.

**Mo’ale Finau:** Sea te u kole pē mu’a ...

**Lord Tu’ilakepa:** ‘Oku mau fu’u ongo’i ‘aupito, ‘aupito ‘e mautolu ko eni mei Vava’u.

**Mo’ale Finau:** Sea! Ke u ki’i ‘oatu ha fakatonutonu.

**Lord Tu’ilakepa:** ...folau ‘a e kau muli. A’u pē...

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘Eiki Nōpele! Ko e fakatonutonu. Ha’apai 12.

**Mo’ale Finau:** Tapu pea mo e Sea. Ko e fakatonutonu ‘oku peheni, Sea. Ko e Patiseti, ‘oku tufa ‘o fakatatau mo e palani. Ko ‘eku ma’u ‘a’aku Sea na’e fakahū mai mei Ha’apai ‘e he ki’i tama ko eni Sekelitali ‘a e Kōvana pea mo ‘enau kau ngāue mo e palani ‘o e 30,000. Ko ‘eku kole pē ‘a’aku ia.



**Lord Tu'ilakepa:** Sea!

**Mo'ale Finau:** Ko 'eku kole pē 'aku ia, ki he Hou'eiki Minisitā, ki he Minisitā ke fakamahino mai pē na'e 'omi ha palani 'a Ha'apai 30,000 he 'oku mo'oni 'a e Nōpele ia.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ia!

**Mo'ale Finau:** Kapau ko e fa'ahinga vahevahe eni ia 'oku ta'epalani? 'Oku mo'oni 'a e Nōpele. 'Oku *unfair* ia.

**Lord Tu'ilakepa:** Sai pē 'eku fehu'i 'a'aku ia. Ko u loto pē au ke tali mai 'e he 'Eiki Minisitā.

Fakahā ne 'i ai palani ngāue 30,000 Kōvana Ha'apai pea ko e 'uhinga ia fika ko eni

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Sea! Ko u loto pē ke u tali atu 'a e fehu'i ke mea'i... 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ko e mata'ifika ta'ema'u ha palani. 'Oku 'ikai ha fa'u'anga Patiseti pehē 'i māmani. 'Oku 'ikai ko ha fakakaukau lelei ia.

**Mo'ale Finau:** Ko e fakamatala ē 'oku nounou. Pea 'e fiemālie 'a e Nōpele ki ai. Mālō Sea.

**Lord Tu'ilakepa:** 'Oku ou kole atu mu'a ki he Fakafofonga Fika 12. Ke 'ai pē mu'a ha'o fehu'i. Ko 'etau fehu'i pē eni ka tau 'unu, tautolu he vave taha. He ko e 'uhinga 'oku mau fakatokanga'i 'a e me'a ko eni 'oku hoko. 'Oku 'ikai ha palani 'a e Kōvana ko eni pea mei Vava'u? 'I ai pē 'ene palani 'a'ana ia?

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Sea! Ko e fakatonutonu atu. Ko 'ene palani ngāue ena 'oku 'esitimetī mai 'a e mata'ifika ko ena. Ko e palani Ngāue ena 'a e Kovana Ha'apai 'oku mau... ko e tu'u he taimi ni 'oku i a i mo e ngaahi fiema'u vivili ia 'oku laka ange pea 'oku pau leva ke 'ave ki ai 'a e silini.

**Sea Kōmiti Kakato:** Fakatonutonu!

**Ke fakatokanga'i ko e me'a'ofa 'oku 'ikai fiema'u ha palani ngāue ki ai**

**Siaosi Sovaleni:** Fakatokanga'i ange Hou'eiki Mēmipa ko e *grant* ko e me'a'ofa. 'Oku 'ikai kau ia 'i he...Tau pehē. Ko e 'uhila 'oku pa'anga 'e 100 he māhina, liunga 12, 1,200. Ko e *grant* ko e me'a'ofa. 'A ia 'oku hangē pē ko eni ko e 'omai ko eni 'emau taki 2 kilu 'a e kau Fakafofonga 'o e Kakai. Mahalo na'a ko e me'a ia ko ē 'oku 'ohake ai 'e he 'Eiki Nōpele. Ko e hā 'a e me'a 'oku lahi ange ai 'a Ha'apai ia 'i Vava'u? Kae 'oua 'e pehē mai ia ko ē na'e 'i ai 'a e Palani mo e me'a. 'Oku tau 'osi 'ilo'i lelei kotoa pē. Hangē ko e lau ko ē ... ko e me'a 'a e Minisitā. Ko e 'Esitimetī eni. 'Oku 'ikai ko ha fika pau eni? Mālō.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** **Sea!** Ko 'eku ki'i tokoni atu pē mu'a. Tapu mo e Feitu'u na,mo e Hou'eiki Mēmipa. Ko e Patiseti ko eni. Ko e ola eni 'o e ngāue, kuo fai mai meimei māhina 'e 5. Kapau 'oku fiema'u ke liliu 'a e ola 'o e kapaika, te te 'alu ki he feitu'u 'oku kamata mai ai 'a e ngāue. He 'ikai ke te hae 'a e kapaika, 'i he 'ene 'osi, 'o talamai ke liliu 'a e ngaahi 'elemēniti 'i loto ...Ko e ngāue ia 'a e tokotaha 'oku 'ikai ke fu'u 'atamai lelei.

**Lord Tu'ilakepa:** Sea! 'Eiki Minisitā!

**Sea Kōmiti Kakato:** Me'a mai Fika 2,

**Lord Tu'ilakepa:** Tuku ā mu'a ho'o fa'a 'atamai lelei, mo 'ai faiako 'i 'api ni...mo 'etau ...

**Siaosi Sovaleni:** 'Ai ke 'eke ki he 'Eiki Minisita 'a ia ko ho'o 'uhinga 'Eiki Minisitā. 'Oku 'ikai ke mau 'atamai lelei?

**Sea Kōmiti Kakato:** Tongatapu 3!

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** 'Ikai! Ko 'eku 'ai atu

**Siaosi Sovaleni:** Tali mai ke *on the records*.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: He Ko** e māhina eni 'e tolu...

**Siaosi Sovaleni:** 'Oku lau taautaha mai ... 'Eiki Sea 'ai ke fehu'i

**Sea Kōmiti Kakato:** 'E Fakafofonga fika 3, kātaki 'o me'a mai kia au 'o fakahoko e

**Siaosi Sovaleni:** Tuku mu'a ke 'eke ki he 'Eiki Minisita 'a e fehu'i

**Sea Kōmiti Kakato:** Me'a mai kia au ka u hanga 'o 'oatu ha'o...faingamalie pē ko ho'o tokoni pē ko ho'o fakatonutonu?

**Siaosi Sovaleni:** Ko e fehu'i Sea kapau 'oku ...

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko e fehu'i eni Minisita

**Siaosi Sovaleni:** Ko ho'o me'a mai ko eni na'e toki 'osi fai 'Eiki Minisitā 'a ia 'oku ke talamai 'oku 'ikai ke mau 'atamai lelei?

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Ko e me'a ia 'a 'au ke ke tali 'a e fehu'i ko ia?

**Siaosi Sovaleni:** Ko 'eku 'eke atu kiate koe

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Ka u 'oatu 'e au 'eku tali ...

<004>

**Taimi:** 1535-1540

**Siaosi Sovaleni:** 'Io pē 'ikai.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** ...'oatu 'a e tali. Sea ...

**Siaosi Sovaleni:** Tali mai 'a e fehu'i, 'Eiki Sea ...ko 'eku ...

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Ka u tali atu. Ka u tali atu.

**Siaosi Sovaleni:** He ko ia pē na'e toki 'osi me'a mai.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** Ko e Patiseti ko eni ko e lao, ko e māhina eni ‘e 4 hono fatu mai, mahalo ‘oku sitepu ‘e 15 ‘ene foua mai ‘a e fo’i *process*. Ke tau hanga ‘o liliu ‘a e ngaahi me’a ko eni ‘i he ‘ene a’u mai ki he tu’unga he taimi ni, te u talaatu ‘oku ‘ikai ke fakapotopoto, kapau ‘oku tau fie hanga ‘o liliu ‘a e ngaahi fika ko eni, tau ‘alu ki he taimi ‘oku fai ai ‘a e ngāue.

**Lord Tu’ilakepa:** Fakatonutonu, fakatonutonu.

**Sea Kōmiti Kakato:** Minisitā fakatonutonu.

Ongo’i ‘ikai vahevahe taau & vahevahe tatau me’a’ofa ki he ‘otu motu

**Lord Tu’ilakepa:** ‘Oku ‘ikai ke mau liliu ha fika ‘Eiki Minisitā te ke me’a h ifo ki he peesi ko ē na’a mau ‘oatu ke ke me’a ki ai ‘oku ‘i ai ‘emau ongo’i ‘a e vahevahe ko ē ‘o e silini ko eni kia mautolu ‘i he ngaahi ‘otu motu, sai, ko e taha ko e pa’anga ko ē ‘a e Potungāue Pa’anga, fakamolemole pē ‘a e Potungāue Pa’anga, ko e uanoa miliona ‘i he pa’anga ko ē ‘oku ‘oatu ki he Feitu’u na. ‘Oku ou hanga ‘o fakamā’opo’opo kātōa mahalo pē ‘e lava pē ke u hala, kā ko e fika nounou pē eni ia na’a ku ma’u, ‘oku toe ai ‘a e pa’anga ‘e 4 miliona 2 kilu 4 mano. ‘I he pa’anga ia ‘oku ‘i loto ‘i he Fale Pa’anga, ko e ‘ofisi ako mo e Potungāue Mo’ui, ko au’oku ou sai’ia pē au kapau ‘oku ‘i ai ko ē ko e hā koā ‘a e ‘uhinga ‘oku ‘oange ai ‘a e pa’anga lalahi pehē ni, kae ‘ikai ke fakahingoa ko e hā hono makatu’unga mo e ‘uhinga ‘o e pa’anga ko ia.

Pea ko e me’a ko ē ‘oku fai ai ‘a e fehu’i ‘Eiki Minisitā, ki he me’a ko e vahevahe tatau, vahevahe taau, mo e fakatemokalati angé, ko mautolu foki ‘Eiki Sea ‘i Vava’u ‘oku lahi ‘a e langa fonua ‘i Vava’u. Na’e toki ‘osi eni ‘a e fu’u lova ‘iote ‘i ai na’e me’a ai ‘a e Tokoni Palēmia pea na’e kau mo au ‘i he muimui atu’i he Tokoni Palēmia. Ko e Vava’u masani, tō kava ‘a e kakai ‘o e fonua, ko e ngaahi *product* eni ‘oku ou lave ki ai ke ke me’a ki ai Sea. Ko e tō vanilla, ‘i ai mo e tofē, pea ‘oku lahi ‘aupito ‘aupito ‘a e ngaahi ngafa fatongia ‘a e Kōvana ‘Eiki Sea.

Pea ‘oku ke me’a ‘Eiki Sea ki he ‘ū me’alele ‘a e ‘Eiki Kōvana fu’u faingatāmaki ‘aupito ‘aupito. Kau atu eni ‘etau me’alele ngāue ‘atautolu ia hono ‘oatu ke fai ‘aki ‘a e ngafa fatongia ‘o e ‘Eiki Kōvana. ‘E kau eni mo e me’alele ‘oku ‘oatu ‘e he Tokoni Palēmia ke kau ia ‘i he ngafa fatongia ‘o e ‘Eiki Kōvana, ko e hā tokolahi ange ‘i he *population*, siokālafi, to e lahi ‘aupito ‘aupito. Ko e me’a pē ‘oku mau ongo’i ko e ki’i vahevahe ko eni. Hangē ‘oku ha to e fakalea koe’uhi ke mou laumālie lelei ki ai.

‘Oku to e ‘i ai mo e pa’anga ‘e tolu kilu hiva mano, ke ‘osi mea’i pē ‘Eiki Sea ki he vaka ia ‘a Ha’apai, sai pē mo ia ia, kā ko ‘emau fehu’i atu pē ‘e mautolu ki he ‘Eiki Minisitā hā nai ‘ene me’a ‘o fekau’aki mo e ngaahi vahevahe ko eni, ‘ikai ke ke ki’i me’a mu’a ki’i fakalelei ange ‘a Vava’u, ‘Eiki Kōvana.

**Tali Pule’anga fekau’aki mo e vahevahe me’a’ofa ki he ‘otu motu**

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Sea ko e me’a ko ē ‘oku tokanga ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele fika 1 ‘o Vava’u ko e ke to e ki’i fakalelei’i ‘a Vava’u, me’a pē ‘oku, ko e, ‘oku ou tui ko e vahevahe ē ki’i ‘o e fo’i

grant ko ē ko e anga ē ena ‘a e ngaahi vahevahe ‘a e me’a ‘a e ngaahi ‘otumotu ki’i kehekehe. Pea kapau te tau fononga ki ha ki he *development fund* ko ia ‘i he ngaahi kōmiti ‘a Vava’u pea mo Ha’apai pea mo me’a, ‘e mahino ‘e kehekehe ia, fakatefito ia mei he ‘i ai ‘a e ngaahi fund foki ‘oku ma’u ia mei he ngaahi *donor* mo e me’a pehē, ‘oku ou kole pē ki he laumālie lelei pē he ‘oku ou tui pē ‘ikai ke ‘i ai ha fa’ahinga ia ‘i he kongā ko ia ‘i he’ene tu’u ko ē ‘oku ngali kehekehe.

## Fakama’ala’ala he 20 miliona \$ tauhi ‘i Fale Pa’anga

Ka te u ki’i afe hake ki he 20 miliona ko eni ‘i he Potungāue Pa’anga ‘a e tafa’aki ko ia. Na’a ku toki laulau atu ‘anenai ‘oku ‘i ai ‘a e *school grant* 7.8 me’a ia ko ē ki he ngaahi ako ‘oku ‘i ai mo e sikolasipi, 9.8, mo e ‘i ai pea mo e grant ki he *sport* ko e 4 miliona, ‘oku ‘i ai pea mo e *contingency* pea ‘oku ‘i ai pea mo e , ko e ngaahi me’a ko ia ‘e ala ma’u atu pē ‘a e lisi ia ‘o ...

<005>

**Taimi:** 1540-1545

**Eiki Minisitā Pa’anga:** toki ‘oatu, ka ‘oku ‘ikai pehē ni ia ‘oku tuku ‘ia mautolú, ‘oku ‘i ai hano fa’ahinga ‘uhinga. ‘Oku ‘i ai pē foki ‘a e ngaahi ‘uhinga ko e pehē ke mau fakamoleki ‘emautolu, ‘ikai. ‘Oku fa’a ‘i ai pē ‘a e ngaahi pa’anga ‘oku tuku pē ‘ia mautolu ke mau toki fai hono fakamoleki, ka ko e me’a ia ‘a ha feitu’u kehe. Te u fakatātā. Me’a ko eni ‘oku ‘ai ko eni ki he ngaahi Komisoní, ki he *Ombudsman* mo e me’a ko iá. ‘I he taimi ni, ‘oku tuku pē ia ‘i ‘ofisi, pea ‘oku kau ia he *special project*. He taimi ko ē ‘e ‘oatu ai e lisi ko iá. Ka ‘oku ‘ikai ko e pehē ni ia, kuo mau hanga ‘emautolu ‘o tuku ha pa’anga ‘i he ‘ofisi, ‘i Fale Pa’anga ke fai’aki ha fa’ahinga me’a kehe. ‘Ikai, ko e taimi ‘oku fakapotopoto aí, ‘i he taimi ‘e ni’ihi, ‘oku tuku pē ‘ia mautolu ke toki fai atu ki ai e ngaahi fakamolé, ka ‘oku felāve’i ia mo ha ngaahi Potungāue kehe. Sio ki he ...

**Lord Tu’ilakepa:** Sai pē, ‘Eiki Minisitā. ‘Eiki Minisitā, sai pē he ‘oku tuku pē ia ‘i Fale Pa’anga, ko ‘emau fehu’i pē koe’uhí he ‘oku ‘i ho’o ‘Esitimeti, Patiseti ko ē ‘a e Feitu’u na. ‘I ai o e 14 miliona ‘oku ‘ave ki he Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’angá, 14 miliona, kapau ‘e toki ma’u mai hono fakaikiiki e me’a ko iá.

**Eiki Minisitā Pa’anga:** Ko e 14 miliona ia ko e me’a ia ko ē ki he nō ko eni he Pangikē Fakalalakaká. Ko ho’o ‘ai mai pē ‘au e fo’i fiká hangē ‘oku click kiate au, ko e 14 milioná kapau ko ia.

## Tokanga ki he 35000 pa’anga ‘ave ki he Potungāue Leipa

**Lord Tu’ilakepa:** Sai ‘aupito’aupito, ko e faka’ofa’ofa mo’oni ko ho’o me’a mai pē ‘au, he ‘osi ko iá ‘oku ‘ata kitu’a pea mahino ki he kakai e fonuá. ‘Oku ‘i ai pea mo e pa’anga ‘oku ‘ave ki he Potungāue Fefakatau’aki, mo e Fakalalakaka Faka’ikonōmiká. ‘Oku ‘asi ia ‘i he fakalūkufua, na’e ‘ave e 35,000, ka ‘i hono *break down* e silini ko ení, kuo ‘osi a’u ia ‘o 1 miliona, ‘i loto ia, ‘ova ia ‘i he pa’anga ko ē ‘oku ‘ave ‘e he Feitu’u na ki he Potungāue ko ení.

## Tali Pule'anga fekau'aki mo e pa'anga ki he Potungāue Leipa

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** 'E Sea, 'oku mahino pe kiate au 'oku 'i ai 'a e. Hangē ko ia ko ē, na'u lave atu pē he Fakamatala Patisetí, 'oku 'i ai 'a e feinga foki ke fakalele 'e he. Ko e fo'i nō ko eni 'oku 'ave ko ē ki he Pangikē Fakalalakaka, mo'oni 'oku sai pē 'oku nau fakalele, ka 'oku 'i ai 'enau ki'i faingata'a'ia, pea ki'i hanu ai pē e kakaí, he'enau pehē 'oku 'ikai ke nau tokanga ange kia nautolu he anga ko ia e me'a fakalalakaka 'o e fanga ki'i *informal sector*, pea ko ia 'oku 'i ai e 5 kilu ko ē 'oku 'ai ke 'ave ki he Potungāue ko eni 'a e *Trade* ke fai'aki e tokanga ki he ngaahi *informal sector*, ki he ngaahi fa'ē, mo e ngaahi kulupu pehē, ka na'e 'i ai pē, kamata 'i he fo'i ta'u ko eni 'oku lolotonga lelé, 'a e sēnití ai 'i he anga ko ia, ki he kamata'i'aki 'a e *export* mo e me'a ko ia ki mulí. Ka 'oku hangē kiate au 'oku ngali fu'u lahi e pa'anga ko ena 'oku ke lave maí. Mahalo pē ko e viló, he ko e 'ai atu e fo'i me'a, pea vilo mai 'o fakahū ki he fo'i *trust fund*, 'o ngali lahi ai 'a e fo'i pa'angá. Kapau 'oku a'u ki he milioná, 'oku tonu pē ke a'u ki ai he 'oku vilo.

## Fehu'ia pa'anga hū mai mei he ngoue hū ki muli

**Siaosi Sovaleni:** Sea, ko e ki'i fo'i fehu'i pē eni he kei me'a 'a e Minisitā. Ko e anga ko eni hono hū atu ko eni 'a e koloá kitu'á, 'a eni ko ē 'oku fakatau e ngoué, hū atu kitu'á. 'E fiha nai, 'oku 'asi nai he vouti fē 'a e lahi ko eni e pa'anga 'oku fakataumai'aki e koloá 'o to e hū atu ko eni 'o fakatau atu. Hangē ko e 'ufí, mo e me'a. Pea ko fē e pa'anga *revenue* pē ko e pa'anga hū mai mei he fakatau atu ko iá, 'i he vouti ko eni e Patisetí, kātaki.

## Tali Pule'anga ki he 5 kilu 'ave ki he vouti Potungāue Leipa

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Mālō 'aupito, Sea, ka u tali atu 'e au ia he ko e vouti ia 'a e motu'a ni. Sea, ko e founa eni 'oku fai'aki. 'Oku 'i ai e fo'i *trust fund* 'oku 'ave ki ai e fo'i 'akauni ko e 5 kilu, ke ne *cash flow* 'a e hū atu mo e hū mai 'a e sēnití. Ko 'ene ha'u pē e kāinga, pē ko e ha pē 'a e koloa 'oku mau fakataú, 'oku mau 'oatu, 'osi hono sivi, pea 'oku ne a'usia e *standard* 'e lava 'ave ki mulí, pea mau 'oatu leva 'ene fo'i vausia. 'Alu ia, hangatonu ki Fale Pa'anga, hanga 'e Fale Pa'anga 'o 'oange e sēniti kia nautolu. Ko e fo'i *proforma* ko ē ke fakahū mai'aki e koniteina mei he kautaha mulí,

**Siaosi Sovaleni:** Sea, ko e ki;i fehu;i ia,ko e 'uhingá he 'oku toe pē 'etau miniti 'e 15. Ko e fiha 'a e pa'anga 'oku fakamole ki aí, mo e fiha e pa'anga 'oku ma'u mai mei aí? Ko e 'uhingá pē ke tau vavevave pē, Sea, he 'oku toe pē e miniti e 15 e.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Ko e silini ko ē 'oku ha'u mei mulí 'oku ha'u ia he *trust fund*. Toki 'alu ange koe ki he kau Kalaké, te nau 'oatu e fo'i *print out* ke 'oatu ai e fo'i titeila 'oku ke fiema'ú.

**Vātau Hui:** Sea, ka u ki'i fakahoha'a atu mu'a, Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me'a mai.

**Vātau Hui**: Tapu mo e

<006>

**Taimi**: 1545-1550

**Sea Kōmiti Kakato** : Fakafofonga 17.

**Vātau Hui** : Tapu mo e 'Eiki Sea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Sea, ko e tu'u he taimi ní Sea kuo panaki e taimí ia. 'E 'ikai ke 'i ai ha patiseti ia 'e tonu ki ha ni'ihí 'e 'ikai ke nau loto ki ai Sea. Ko 'eku fokotu'u atú Sea, na'e 'osi fokotu'u mai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga..

**Lord Tu'ilakepa** : Sea, fakatonutonu atu mu'a 'a e Fakafofonga 17.

**Sea Kōmiti Kakato** : Fakatonutonu eni Fakafofonga.

**Lord Tu'ilakepa** : Fakatonutonu atu e Feitu'ú na, 'ai ke ke laumālie lelei, lau ho'o 'Esitimetí ke 'aonga ho'o me'a hení. Mau hela hono lau..

**Vātau Hui** : Sea, sio ko e fa'ahinga fakatonutonu eni 'oku tau 'uhinga ko e *personal* eni Sea.

**Lord Tu'ilakepa** : Ko 'eku fakatonutonu atú koe'uhí he 'oku ke me'a mai 'e 'ikai ke tonu e patiseti ia ki ha taha he Fale ko eni.

**Vātau Hui** : Ko e 'uhinga 'emau ta'utú, he 'oku mau 'ilo 'a e me'a ko ia 'oku totonu ke mau lea'aki.

**Lord Tu'ilakepa** : 'Ai angé pē 'oku ke mea'i 'a e fika ko eni 'oku ..

**Vātau Hui** : 'Oku ke hanga koe he 'oku fafanga mai 'e he kakai kehe koe, 'o 'omai 'aki 'a e 'ū me'a ko eni.

**Lord Tu'ilakepa** : Fakafofonga, 'anenai ko u nofo heni, mea'i lelei 'e he Minisitā Pa'anga. Me'a ia hē, ko u fokoutua heni, 'ikai ke u 'alu 'o kai ho'atā ka u nofo 'o siofi 'a e me'a ko eni. 'A eni 'oku ou fehu'i atu he 'aho ni.

**Vātau Hui** : Sea, 'oku ou fokotu'u atu Sea, tau foki ki he fokotu'u na'e fai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga. Tau pāloti. (*ne poupou*)

**Lord Tu'ilakepa** : Sea, ... 'oku mea'i 'e he kakai 'o e fonuá 'a e fa'ahinga founga 'oku mou ngāue'aki. Te mou faka'osi ki he me'a ko ená, ka 'oku tau hela'ia he ngāue.

**Siaosi Sovaleni** : Ko ia 'Eiki Sea ko e me'a na'a tau tali 'anenai ke tau fo'i pāloti pē 'e taha ke tali ia. Ka 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia na'e ta'ofi ai 'etau talanoa'i pē fai ai ha feme'a'aki ai. Ko e me'a ia na'e me'a ai ko ē ki he Fakafofonga Niuá, ko e 'uhinga ia ko ē tau pālotí, ke 'ikai ke tau

pālōti 'e 2, 3. Ko e 'osi pē ko ē 'etau ngaahi fehu'í pea tau pālōti tu'o taha pē. Ko e 'ai pē ke mahino 'etau ..

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki** : Sea, ko e me'a 'oku ou hoha'a ki ai, toe miniti 'e 15. Na'a ke talamai ko e 2:00 te tau pālōti ai fakalūkufua 'a e patisetí, te'eki ai pē lava. Ko u kole atu miniti 'e 15 ko eni kuo 'osi 'i ai e fokotu'u pea kuo pou pou, ka tau pālōti.

**Sea Kōmiti Kakato** : 'E Hou'eiki, mou kātaki 'o me'a ki lalo. Ko e me'a 'oku mafatukituki, kuo pau ke tau pālōti kimu'a 'oku te'eki ke 'osi e taimí. Pea 'oku ou tui ne u 'oatu ki he 2:00, pea ne u tukuatu pē ke mou fiemālie. Ko e uike eni 'e 3 mo e kongā 'aki ai 'a e talu ho'omou me'a ki ai. Ka 'oku ou 'oatu pē ke mou fiemālie. Me'a mai Minisitā Polisi.

### **Fokotu'u ke fakapaasi 'Esitimeti**

**'Eiki Minisitā Polisi** : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakatō. Mālō ho'omou kei laumālie mo ongoongosia ngali fuoloa 'a e ngāue mamafa ki he fonuá, ka ko hono alea'i e Patiseti mo e 'Esitimeti. Hou'eiki mou kātaki fakamolemole, ko e kole atu eni ia, ke mou laumālie lelei ā kae tukuange 'a e patisetí. 'Osi eni 'a e laulau uike, 'oku fokoutua pē 'a e motu'a ni 'Eiki Sea ko hono 'uhingá 'oku 'i ai e totonu, 'a e kau Mēmipá ia ke fehu'i. Pea ko e 'uhinga ia e kolé, ke mou laumālie lelei ā. Ko hono 'uhingá, ko e tūkunga 'o e patisetí pea mo e tali 'a e fonuá, ka tau hanga ā 'o paasi fakalūkufua, he 'e 'osi eni 'Eiki Sea, te tau maliu kitautolu 'o Fale Alea, pea toki tali ai. Ka ko e fokotu'u atu ia 'Eiki Sea. Mālō 'aupito.

**Sea Kōmiti Kakato** : Mālō. Me'a mai 'Eiki Nōpele.

**Lord Tu'ilakepa** : 'Eiki Sea, tapu pē mo e Feitu'ú na fakamolemole. Kapau na'e mahino pē 'a e 'u fika ia ko eni, 'osi malava pē ia. Pea 'oku ou kole fakamolemole kia koe Fakafofonga 17, 'anenai 'eku nofo heni 'o fai 'eku ngāue. Na'a ku 'ai ange pē ki he Minisitā, te ke me'a 'o 'ilo ho'atā pea ke toki me'a mai ke tali 'eku fehu'i. Ka ko u hela'ia he tohi tohi, mo 'ai e ki'i *calculator* he'eku telefoní, 'o tānaki 'Eiki Sea. Taha eni e me'a Sea kātaki kau hoko atu. Tāmate Afí toe ai e 2 mano 4 afe 'Eiki Sea, 300. 'A ia 'oku 'ikai lava fakahigoa mai e silini ko ia. Potungāue Mo'ui toe ai 6 miliona, ..

**Siaosi Sovaleni** : 'Ai pē ke u ki'i tokoni ki he 'Eiki Nōpelé. Ko u 'ilo pē na'e tokanga e Nōpele. 'E sai pē ke u ki'i tokoni vave pē 'Eiki Nōpele ?

**Sea Kōmiti Kakato** : Me'a mai.

### **Fokotu'u 'ai me'alele fo'ou Kovana Vava'u mei he vouti me'alele Fale Pa'anga**

**Siaosi Sovaleni** : Ko e kole pē eni ia na'a lava 'a e fiema'u ko eni me'alele e'a e Kōvana Vava'ú. Ke to'o pē mei he *new vehicle vote* ko eni me'alele 'a Fale Pa'angá kole pē ki he Minisitā Pa'anga. Ko e pa'anga eni 'e 5 kilu 'oku 'asi ai ki he me'alele fo'ou, na'a lava 'o to'o atu ai pē ai kae 'oua 'e to e 'ai ha me'alele fo'ou ia he Kōvana. To'o atu pē ha 1 mei he 5 kilu ko eni ko u tui 'e lava ai pē ia kae .. Ko e kole pē ki he Minisitā Pa'anga.

**Sea Kōmiti Kakato** : Mālō.

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : 'E Sea, ko e fakahoko atu pē, ko e kole me'alelé 'oku fai mai ia ki he motu'á ni 'a e ngaahi feitu'u ko ia 'oku nau fiema'ú. Ko u tui au ia kapau 'oku fiema'u me'alele 'a e Kovaná te ne fakahoko mai. Pea 'oku fai leva, 'oku 'i ai e ki'i kōmiti 'oku nau hanga 'o *screen* pea 'atu e me'alele ko ia 'a e tokotaha ko ia 'oku fiema'ú. 'Oku 'ikai ke pehē ia ko e 'ai e sēniti ki ha me'alele 'a Fale Pa'anga. Hangē pē ko e me'alele 'a e Feitu'u na Sea. Ko u kole atu ke tau.. mo e Tokoni Sea.

**Sea Kōmiti Kakato** : 'E Minisitā me'a mai pē he me'a ko eni 'a Tongatapu 3.

<008>

**Taimi:** 1550-1555

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Ka ko 'eku kole atu ke tau pāloti ā Sea, koe'uhí kae tau hoko ki he me'á.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ia, ko 'eku tali atu pē ke mou me'a hifo ka u.

**Lord Tu'ilakepa:** 'E 'Eiki Sea, ko u kole fakamolemole, 'oua te tau fakavave'í, tau lea pea tau ngāue 'apō. He 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau fu'u me'a 'e to e fai ha fu'u fakavavevave ki ai. Ko e ...

**'Eiki Minisitā Polisi:** Sea fakamolemole na'e 'osi fakahoko atu 'e he mātu'a ni 'oku 'i ai e me'a 'oku mau mo'ua ki ai. Hou'eiki,

**Lord Tu'ilakepa:** Sea,

**'Eiki Minisitā Polisi:** 'Osi eni 'a e uike ni ko ho'omou malanga pē ko e fiema'u ho'omou fiema'u fakafa'ituitui. A'u mai ki 'aneuhu mau pehē 'e kakato e 'aho ni.

**Lord Tu'ilakepa:** Fakatonutonu atu Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me'a mai.

**'Eiki Minisitā Polisi:** Mou malanga moutolu 'o 'ohofi e Palēmia.

**Lord Tu'ilakepa:** Fakatonutonu atu.

**'Eiki Minisitā Polisi:** Pea toki tuku mai 'a e vaeua'i 'ahó ke mou foki 'o fakavouti.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me'a mai, me'a mai. Fakatonutonu eni Minisitā. Fakatonutonu Minisitā.

**Lord Tu'ilakepa:** Fakatonutonu atu.

**'Eiki Minisitā Polisi:** Tau pāloti Sea.



**Lord Tu'ilakepa:** 'Oku 'i ai ha me'a fakafo'ituitui heni, fakamolemole atu ki he Feitu'u na. Pea ko u kole atu tau ngāue, tuku ho'omou to e ō 'ai *consultation* he 'oku 'osi pōpoaki holo ki he me'a Fika 9.

**Sea Kōmiti Kakato:** 'E Nōpele kuo 'osi ho'o taimí.

**Lord Tu'ilakepa:** Kuo 'osi 'ave ki he letiō kuo a'u mai kiate au ho'o me'a ko iá.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Kuo 'osi 'i ai 'emaui ngaahi fokotu'u pea kuo tali,

**Lord Tu'ilakepa:** Poo ni ko e hoko e 9 'oku mou fakataha kotoa ki he tama Fika 9 'o fai ho'omou fakataha ai.

**Sea Kōmiti Kakato:** 'E Hou'eiki, mālō ho'omou laumālie, ka tau pālōti.

**Lord Tu'ilakepa:** Mou nofo ke fai 'etau ngāue ke 'aonga e pa'anga 'a e fonua.

**Sea Kōmiti Kakato:** Kalake, tau pālōti.

**Lord Tu'ilakepa:** Sio ange, ko e founa 'e taha ē 'oku mamahi taha e kakai e fonuá koe'uhí te tau ngāue'aki ho'omou mafai koe'uhí ke tukuhifo 'aki hotau fonua ni.

**Sea Kōmiti Kakato:** Hou'eiki. Mou laumālie lelei, ko e fakakaukau fakapotopoto eni e motu'a ni koe'uhí ko e fonuá 'oku nau tu'u telinga mai ki he ouau ko eni 'oku tau fakahokó. Ka mou laumālie lelei ka tau pālōti.

**Lord Nuku:** Sea,

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko kimoutolu 'oku mou loto ke tau tali,

**Lord Nuku:** Sai pē ā ka u toki kole ā au ke u toki malanga ā au 'i 'olunga. Mālō Sea.

### **Pālōti'i 'o tali Lao fika 21/2019 – 'Esitimeti 2019/20 & Palani Ngāue Pule'anga 2019/20**

**Sea Kōmiti Kakato:** Toki me'a ki he, ko kimoutolu 'oku mou loto ke tau tali e Lao 4.1, Lao ke Fakahū atu 'a e Pa'anga ki he ngaahi ngāue 'a e Pule'angá 2019/2020, Lao Fika 21/2019, 'oku kau ki ai pea mo e Patiseti, polokalama Patiseti 'o Suné 'osi ki ai. Fakamatala Patiseti 2019 ki he 2020. Palani Ngāue Ngaahi Potungāue, Palani Fakaangaanga Fakata'u 'Ateni Senialé 2019/2020. Ko kimoutolu 'oku mou laumālie lelei ke tau tali iá, hiki hake homou nima ki 'olunga.

**Lord Fakafanua:** Sea ko u kole atu pē ke tñnaki atu ke fakatokanga'i mo e feme'a'aki ko eni e Minisitā Pa'anga fekau'aki ki he vouti fika 2.

**Sea Kōmiti Kakato:** Pea mo hono fakatonutonu 'a e vouti fika 2, vouti 'a e Fale Alea 'oku 'i ai hono fakatonutonu.

**Lord Fakafanua:** Sea ‘oku ‘ikai ke fakatonutonu ‘o hangē ko e founa anga mahení. Na’e me’a mai e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ko e *provision*.

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘Oku ne tali. Me’a mai.

**Kalake Tēpile:** Sea loto ki ai ‘a Mo’ale Finau, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Mo’uí, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí, ‘Eiki Minisitā Laó, ‘Eiki Minisitā Ngoué, loto ki ai e toko hongofulu (10).

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō. Ko kimoutolu ‘oku ‘ikai ke laumālie ki aí, fakahā mai ia.

**Kalake Tēpile:** ‘Ikai ke loto ki ai ‘a Siaso Sovaleni, Samiu Kuita Vaipulu, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Nōpele Vaha’i, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. ‘Ikai ke loto ki ai e toko fitu (7).

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō kuo tau tali ia. Ko e 4.2, ‘oku hangē pē ko ia ne mou me’a ki aí ‘oku fakahoko pē ‘o hangē pē ko e me’a na’a mou feme’a’aki ki aí. Mālō. Hou’eiki, tau liliu ‘o Fale Alea.

## Liliu ‘o Fale Alea

**‘Eiki Sea:** Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki. Kole atu ki he Fakafofonga Ha’apai 13 kātaki ‘o līpooti mai ki he Falé.

## Lipooti ngāue kuo lava mei he Kōmiti Kakato

**Veivosa Taka:** Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Falé ‘eiki ni. ‘Eiki Sea ko e līpooti atu e ngāue kuo lava fekau’aki pea mo e Lao 4.1 ke, na’e ‘i he Kōmiti Kakatō pea ‘i he’enua feme’a’akí na’a nau laumālie lelei ki ai. Lao ke fakahū atu ‘a e pa’anga ki he ngaahi ngāue ‘a e Pule’angá 2019/2020, Lao Fika 21/2019. Polokalama Patiseti ‘a e Pule’angá ki he ta’u fakapa’anga ‘o ngata ia ‘i Sune 30 ki he ...

<001>

**Taimi:** 1555-1600

**Veivosa Taka:** ... 20/20 Fakamatala Patiseti 2019/2020 Palani Ngāue ‘a e Ngaahi Potungāue Pule’anga 2019 2020-2022, Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘o e ‘Atita Senialé ki he 2019/2020. ‘Eiki Sea na’e tali kakato ia ‘e he Falé pea mo e fakalahi na’e tali ‘e he Minisitā Pa’anga fekau’aki pea mo e Vouti Fika 2 ‘a e Fale Alea. Fokotu’u atu ‘Eiki Sea mālō.

**Lord Tu’ilakepa:** Sea. Fakamolemole pē ki he Feitu’u na.

**‘Eiki Sea:** Nōpele Vava’u.

## **‘Ikai fiemalie ki he founga feme’a’aki he Kōmiti Kakato**

**Lord Tu’ilakepa:** Ko au ‘oku ‘ikai ke u fiemālie ki he founga ‘oku ngaue’aki ‘e he Pule’angá pea mo e ‘Eiki Sea e Kōmiti Kakato ‘a e fēme’a’aki he Kōmiti Kakato. Pea ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku totonu ke tau hanga ‘o pā’ūsi’i pehe’i ‘a ‘etau ngāue ke mau ‘oatu e me’a mo’oni pea mou me’a mai ke tau pālōti. ‘Eiki Minisitā Pa’anga ko e pa’anga ‘e 7 kilu kuo ‘ave ki he Potungāue ko ē Pa’anga Hū Mai ngaue’aki pē fo’i pa’anga ‘e 1 kilu. Fē ‘ave 6 kilu ko iá ki he hā ? Tētē ‘a e pa’anga ‘e 6 miliona ‘i he Potungāue Akó ‘osi fakahingoa ‘a e ‘ū me’a kotoa ko iá ‘i he Potungāue Ako, ‘i he Potungāue Mo’uí toe fo’i 6 tupu miliona ai. Potungāue Akó tau hoha’a he ‘oku ...

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** ‘Eiki Sea.

**Lord Tu’ilakepa:** Longoa’a e fonuá ‘i he potungāue ko ení ‘i he totongi ha tokotaha ki he pa’anga ‘e 4 kilu pea ‘oku tau uēsia kotoa ai mo ‘etau fānau ako.

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Sea ka u ki’i ...

**‘Eiki Sea:** ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Fehu’i mu’a ki he, ‘oku ne hanga ‘o *refer* mai kiate au pea ‘oku ne talanoa eni ki he Patiseti ko ē 2018/19 pē ko e ...

**Lord Tu’ilakepa:** Ko ia Sea Patiseti ko eni na’e līpooti ko eni. ‘Oku kei ‘i ai ‘emau totonu ke mau to e talanoa atu ki he Feitu’ú na ‘i ho’o Sea pea toki fakapaasi ‘a e Patiseti mo e ‘Esitimetri ko iá ‘a eni.

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Sea ‘oku ‘ikai ke mahino ia kiate au ko e hā e me’a ‘oku toe. He ‘oku te’eki ke fai ha faka, ha *spend* ia mei ai. Ko ‘eku ‘uhinga ‘a’aku ia kapau ko e Patiseti ko eni ki ta’u kuo’osi. ‘A eni ko eni ‘oku toki ‘osi ko eni ki he ‘aho 30 ‘o Sune. Kapau ‘oku ...

## **Fiema’u fakama’ala’ala ki he ngaahi polōseki ‘ikai mahino taumu’a**

**Lord Nuku:** Sea kole pē mu’a lolotonga ‘ene me’a mai kae’uhí ko e kole atu pē ke ke tokoni mai pē ke nounou ke ke fakamahino’i mai pē. Ko e me’a ko ē ‘oku tokanga ki ai e motu’a ni ia ko e ngaahi *project* ko e *special* koā pē ko e, ‘a e *project* hono fakapa’anga ‘oku ‘ikai ke māhino pē ko e hā e *project*. Ko e, ke ke fakamāhino’i mai pē.

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Sea. Ko e ‘ū lisi ...

**Lord Nuku:** Ke ‘uhí ke mau lava ‘o lave’i ...

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Ko e ‘ū, na’e ‘ai ke u lau atu e lisi ka ‘oku ‘osi ‘i ai e fehu’i ‘a e Sea ko ia ‘o e Kōmiti Pa’anga pea ‘e ‘omai e fo’i lisi ki heni. He ‘oku ...

**Lord Nuku:** Sea ko ‘eku, kātaki pē ‘Eiki Minisitā Pa’anga ko e tohi ena ia ‘a e Sea ‘o e Kōmiti

Kakató ko e fehu'i eni ia 'a e Mēmipa Fale Alea ki he Feitu'ú na 'i loto Fale Alea ke ke tali mai ia 'e koe.

## **Fakamatala ki he lisi 'o e ngaahi polōseki makehe**

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** 'Io. Te u lau lau atu ai leva 'i heni. Ko e lisi eni ko iá *special project* 'a ia ko e poini ko e .05 ia 'o e 'i he Patiseti he *sub-program*. Ko e pa'anga 'e 2 kilu 8 mano ko e *rental* ia 'o e *World Bank* pea mo e *ADB*. Ko e pa'anga 'e 1 kilu 8 mano ko e *bank fee* ia 'oku totongi ko ia he fetofētongi ko ia 'a e *account* pa'anga. 'Oku 'i ai leva mo e fo'i 1 mano 'oku tuku pē ai na'a 'i ai ha me'a 'a e fonuá *state affairs* hangē ko e *funeral* pē ko e, faka'ilonga'i 'oku 'i ai e 1 mano. 'Oku 'i ai leva pea mo e *PMS* ko ia 'a e kau ngāue ...

## **Ta'efiemālie ki he silini 1 mano 'ikai ke fakamahino e taumu'a pa'anga ko ia**

**Lord Nuku:** 'Oku kau ia 'Eiki Sea 'i he me'a ko ē ko u ta'efiemālie ki aí. 'Oku 'i ai e silini 'oku tuku mavahe ta'efakahingoa na'a 'i ai ha fakatāmaki 'e hoko mai pē ko ha fa'ahinga me'a pehē fakanātula. 'Oku 'ikai ke u tui 'Eiki Sea 'oku tonu ke 'i ai ha pa'anga pehē te tau hanga 'o fakapaasi he Fale ko eni ta'emāhino pē ko e tu'u ki he hā. Kapau ko e tu'u talifaki ...

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** 'E Sea ko e, 'oku 'ikai ko e tu'u talifaki ko e me'a ia ki he Palasí mo 'Ene 'Afiō.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Ko ia.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Pea kapau 'oku 'ikai ke loto ia ki ai ...

**Lord Nuku:** 'Io kapau 'oku 'ikai ke tohi'i mai hē.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Ko e 'uhinga ia e fo'i *fund* ko iá ke to e lau mai.

**Lord Nuku:** He 'Eiki Minisitā Pa'anga. Kātaki pē mu'a 'Eiki Minisitā na'a ke toki me'a mai ko e pa'anga 'oku tuku fakatafa'aki hē ke 'i ai ha me'a 'e hoko mai. Ko e me'a ia na'a ke toki 'osi ni pē ho'o me'a mai 'aki.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Ko ia.

**'Eiki Sea:** 'Eiki Minisitā te u to e tuku atu ho'o faingamālie ke ke tali e ngaahi fehu'i ka ko 'etau founga ngāue na'e 'osi fakafoki mai 'a e Lao ko eni mei he Kōmiti Kakato fiema'u ke tau pālōti. Tau hoko atu pea toki fai ki ai 'etau feme'a'aki...

<002>

**Taimi:** 1600-1605

**Lord Nuku:** 'Eiki Sea kātaki fakamolemole pe, 'Eiki Sea, ko e me'a ia 'Eiki Sea, 'oku mahino ho'o Tu'utu'uni pea mahino mo e mālohinga 'o e fale. Mahino 'a e tokolahi 'o e pālōti.

## Tokanga ki he polokalama 17 & 20 he Patiseti fe'unga mo e 139 miliona

'Eiki Sea! 'Oku 'i ai 'a e *project* 'a e fo'i polokalama ia heni 'e ua. Ko e Polokalama 17. Ko e pa'anga nō 'a e Pule'anga mo hono totongi fakafoki. Pea mo e Polokalama 20. Ko e pa'anga kumi naunau mo e me'alele. Ko e 'uhinga 'eku lave ki ai Sea. 'Eiki Sea, ko e Polokalama 20 'oku fe'unga pea mo e 139 miliona. 'Oku 'ikai ke fakamatala'i. Ko e polokalama nō ko eni polokalama 17 'oku fe'unga ia pea mo e pa'anga 'e 38miliona.

**'Eiki Minisitā Polisi:** Sea! Ko 'eku fakatonutonu atu .

**Lord Nuku:** Ko 'eku 'uhinga 'a'aku ia hoko atu 'a e founa ngāue ia. Ka ko e 'uhinga 'eku 'oatu 'Eiki Sea, he 'oku mau ta'efiemālie pea 'oku te'eki ke fai ha ngāue ki ai 'i he Fale ni.

## Tokanga ki he tu'u e Tu'utu'uni Ngāue Fale Alea kupu 144

**'Eiki Minisitā Polisi:** Tapu mo e Feitu'u na Sea. Kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Sea. Pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea Sea. Tonu pē ke pukepuke 'a e molumalu 'o e Fale Alea. Fakatatau ki he kupu 143 'o 'etau Tu'utu'uni 144 Sea, 'oku totonu ke pālōti'i. Hangē pē ko e me'a 'a e Feitu'u na Sea. Ka ko u fokotu'u atu. Mālō.

**Siaosi Sovaleni:** Ki'i fehu'i pe Sea, kimu'a ko eni 'i he pālōti. 'Oku 'ikai ha faingamālie ke fai ha to e feme'a'aki 'a e Hou'eiki Mēmipa kimu'a pea toki pālōti'i. Ko e ki'i fehu'i pē?

**'Eiki Sea:** 'Osi hono lau tu'o tolu Hou'eiki. Mou me'a hifo ki he kupu 145. Ko e faingamālie faka'osi ia ke 'omai ha ngaahi liliu me'a ngutu mai pē kimu'a pea tau faka'osi hono pālōti tu'o tolu. Ko e founa ia Hou'eiki. Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti.

**Siaosi Sovaleni:** Ko e kupu 145 ia Sea. Ko e 'uhinga pē ke 'oatu ngutu pē ha'amau fakatonutonu 'a e me'a 'oku mau pehē 'oku hala. 'A ia 'oku fakangofua ke me'a ai ha Fakafofonga heni, fekau'aki mo e fo'i Lao ko ia. Kimu'a pea toki fai 'a e pālōti. Mālō Sea.

**'Eiki Sea:** Ka 'oku kei mo'ui pē 'a e Tu'utu'uni ko ē 'oku ne hanga 'o tataki 'a e feme'a'aki ki he Lao ko eni. 'Oku tapu ke tākaki ha Vouti fo'ou pē to'o Vouti lolotonga. Ko e femahino'aki pea mo e Pule'anga ki hono feliuliu'aki holo 'a e ngaahi fika. Ka 'i he Patiseti lolotonga. 'A ia ko ho'omou me'a mai,hili 'etau lau tu'o tolu. Fokotu'u ki he Pule'anga ko e hā 'a e me'a 'oku mou liliu ki ai. Tali mai 'a e Pule'anga. 'Io pē 'ikai ka tau hoko atu.

Kalake! Lao Fakaangaanga ko eni na'e 'osi lau tu'o ua. Toe ke tau paloti. Koi a 'oku loto ke tau tali 'ae Lao Fakahū atu 'a e pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga. Ki he 2019 ki he 2020. Fakataha pea mo e ngaahi me'a ko ē na'e fakatokanga'i 'e he 'Eiki Minsitā Pa'anga, kātaki 'o hiki ho nima.

## Pālōti'i 'o tali Lao tu'o 2 Patiseti 2019/20

**Kalake Tēpile:** Sea, 'oku loto ki ai 'a: Veivosa Taka, Mo'ale Finau, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue. Loto ki ai 'a e

toko hongofulu-mā-taha.

**‘Eiki Sea:** Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ke tau tali hono lau tu’o ‘a e Lao Fakaangaanga ko eni, Katakahi hiki ho nima.

**Kalake Tēpile:** ‘Ikai ke loto ki ai ‘a Siaso Sovaleni, Sāmiu Kuita Vapulu, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Nōpele Vaha’i, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. ‘Ikai ke loto ki ai ‘a e toko fitu.

**‘Eiki Sea:** Mālō Hou’eiki! Kole atu ki he Kalake ke lau tu’o tolu.

**Kalake Tēpile:** Ko e Lao ke Fakahū atu ‘a e Pa’anga ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’anga.

**Lord Nuku:** Tapu mo e Sea. Ko ‘eku fie fakahoha’ a pē ‘aku ia ‘Eiki Sea. Ko e ‘osi ko ē hono lau tu’o tolu. Kuo paasi ia ‘e he Fale. Pea ‘oku ‘ikai ke ngofua ia ke fai ha fakahoha’ a atu ai, Sea.

**‘Eiki Sea:** ‘Osi hono pālōti tu’o tolu. Ko e lau tu’o tolu eni. Kuo tau a’u ki ai.

**Lord Nuku:** Mālō!

**‘Eiki Sea:** Lau tu’o tolu Kalake!

### Lau tu’o 3 Lao ‘Esitimeti 2019/20

**Kalake Tēpile:** Lao ke Fakahū atu ‘a e Pa’anga ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’anga Fika 21, ‘o e 2019. ‘Oku tu’utu’uni ia ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga, Fakataha Alea ‘o e Pule’anga, ‘o pehē:

Kupu 1: ‘E ui ‘a e Lao ni. Ko e Lao ke fakahū atu ‘a e pa’anga 2019 -2020 ki he ngaahi ngāue ‘a e Pule’anga 2019. Pea kuo pau ke kamata ngāue ‘aki ‘i he ‘aho 1 ‘o Siulai, 2019.

<004>

**Taimi:** 1605-1610

**‘Eiki Sea:** Nōpele ‘Eua.

### Tokanga ki he totongi no ‘a e Pule’anga fe’unga mo e 38 miliona tupu

**Lord Nuku:** Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea, tapu atu ki he Feitu’u na, pea fakatapu atu ki he Palēmia Le’ole’o kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea, ko e me’a pē ‘oku top e fai atu ai ‘a e fakahoha’ a ‘Eiki Sea ‘oku ou tui au ko e pālōti ia ne mei fai pē ia ha miniti ‘e 2, kā koe’uhí ko e ta’ekakato hono fakamatala’i ko ē ‘ū me’a ko ē na’ a mau loto ko ē ke fakamatala’i mai, ko e me’a ia ‘oku fai ai ‘a e to e fakahoha’ a atu. Kā ke toki fai ho’o pālōti tu’o tolu.

Na’a ku fehu’i atu ‘Eiki Sea, ko e polokalama 17, ki he totongi nō ‘a e Pule’anga ‘oku fe’unga ia mo e pa’anga ‘e 38 miliona mo e poini.

**‘Eiki Sea:** Me’a mai Fakafofonga ki he peesi.

**Lord Nuku:** Peesi hono 8 ‘esitimetri, ko e polokalama ko ē 17 ia. Polokalama 20 ko e ngaahi koloa pē ko e *asset* ‘a e Pule’anga, ‘a ia ‘Eiki Sea, ‘i he’ene ‘alu ko ē kimui ki he ngaahi vouti, ‘oku vahevahe ai ‘a e polokalama 20 ki he ngaahi Potungāue ‘a e Pule’anga ... ‘A ia ko e fakatau me’alele, fakatau me’a ngāue, ko e me’a ko ē na’e fai ki ai ‘a e tokanga ‘Eiki Sea ko e fakataha’i ‘a e polokalama 17 mo e polokalama 20 ‘oku fe’unga ia mo e pa’anga ‘e 177 miliona, ta’efakamatala’i mai ki he Fale, ko e fehu’i leva ko e me’alele ‘e fiha mo e pa’anga ‘e fiha ‘oku ‘i he 139 miliona, ko e me’a pē ia na’e fiema’u. He ‘oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi me’a mahu’inga ia ke kumi pea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a ‘Eiki Sea ‘oku fakakukau na’e tonu ke fai ha feme’a’aki ki ai he ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fiema’u ‘a e ngaahi Potungāue ‘a e Pule’angá kā ‘oku ‘ikai ma’u. Pea ko e ‘uhinga ia ko ē te tau lava tautolu ia ‘o fakatoloi ‘a e me’a lelé, he ‘oku ‘i ai ‘a e feitu’u ‘oku ‘ikai fiema’u me’alele’oku ‘i ai ‘a e feitu’u ‘oku fiema’u vivili. Ta u hangē ko e Potungāue Polisi, lahi ‘a e ngaahi Potungāue, kā ‘oku ‘i ai ‘a e Potungāue ‘oku ou tui au ia ‘oku ‘ikai ke fu’u vivili ia ‘o hangē ko ia Sea. ‘I he fo’i polokalama pē ‘e ua, ko e polokalama 17 ‘oku ou tui ko e Fale pa’anga pē ko e pa’anga pē ko e Potungāue Pa’anga pē ‘oku ‘i ai, ko e polokalama 20 ‘oku meimei kakato fakalukufua ‘a e ū vahevahe ia ko ia Sea. Ko e me’a ia Sea ko ē na’a ku loto ko ē ke ‘omai.

**‘Eiki Minisitā Polisi:** Fakamolemole Sea ka u ‘oatu pē mu’a ha ki’i fehu’i, fakalao ...

**‘Eiki Sea:** Minisitā Polisi.

**‘Eiki Minisitā Polisi:** Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. Sea ko e ma’u ‘a e motu’a ni ko e me’a ko ē ‘oku ala fai ‘i he hili ‘a e taimi ko eni ko e liliu pē ko e *amendment*. ‘A ia ko ena ‘oku hā ia ‘i he kupu 145, fakangofua ‘i he kupu 145, pea ko e founa ‘i he kupu 146. Ko e alea ‘Eiki Sea, ko e taimi ko ē ‘oku alea’i ai ‘oku hā ia ‘i he kupu 133, kupu si’i 4, ko e alea’i pē ko e tipeiti ‘oku fai ia ‘i he Kōmiti Kakato. Ko e *amendment*, pē ko e liliu pē ‘a e taumu’a ‘o e kupu ia ko eni ‘Eiki Sea, kā ‘i ai ha ki’i fehalaaki fakatekinikale, pea ‘oku ‘i ai ‘a e fanga ki’i liliu ko ia. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhinga ko e tipeiti pē ko e to e malanga Sea. ‘Oku ou fokotu’u atu Sea ko e *amendment* pē ko e fokotu’u mai, pea kapau ‘oku ‘ikai, tau hoko atu Sea. Ko e *point of order* pē Sea, fokotu’u atu mālō ‘aupito.

**Lord Nuku:** ‘Eiki Sea ...

**‘Eiki Sea:** Fakafofonga ‘e malava pē ke ‘eke ho’o fehu’i kā ‘oku pau ke makatu’unga ‘i ha fokotu’u ke liliu.

**Lord Nuku:** Ko ia ‘Eiki Sea. Ko e kapau te tau foki ki he ngaahi vouti ‘Eiki Sea te u fokotu’u atu ke liliu ‘a e me’alele.

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Sea kātaki mu’a ‘oku ou ki’i kole pē ka u ki’i ....

**Lord Nuku:** Tukuange mu’a ke ne toki tali fakamuimui mai kau ‘oatu ‘eku fehu’i faka’osi.

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** ‘Ikai ko e ‘uhingá ‘Eiki Sea ‘oku fakatonutonu ia ‘oku ‘ikai ko ha me’alele ia, ‘ikai ko ha me’alele ia.

**Lord Nuku:** Kapau te ke me’a hifo ki he ngaahi vouti, polokalama 20. ‘Oku ‘i ai ‘a e me’alele ai.

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Ko ia, ko eni ‘oku ou ‘uhinga ki ai kae ki’i ‘ai ke ki’i vave ange ‘etau fakamatala. Kapau te ke me’a hifo ki lalo kae fakamatala’i atu ‘e ki’i vave ange ia.

**Lord Nuku:** Tali si’i mu’a Sea kae ‘uhi ...

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Te ke me’a pē ki he fo’i vouti, fika 20, ngaahi koloa. ‘Oku ‘i ai ‘a e 19.

**‘Eiki Sea:** ‘Eiki Minisitā Pa’anga ko e peesi fē ‘oku ke me’a mai ai.

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Peesi 8 eni. Peesi 8 eni. ‘Oku ‘i ai ‘a e 19 ko e *recurrent* ia, ‘a ia ko ē ko e fo’i me’a ia ko ē ‘oku ‘i ai ko ē ‘etau pa’anga ko ē ‘atautolu. Pea ‘oku ‘i ai leva pea mo e ‘esitimetí ko e 62, pea ‘oku ‘i ai leva pea mo e *in kind* ko e 56 ‘o tānaki hifo ko ē ...

<005>

**Taimi:** 1610-1615

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** ko ē na’e ma’u e 139 kimuí. Sai, ko e me’a ko ē ‘oku ‘i he’etau ‘Esitimetí, ko e ngaahi *project* foki e toengá, ko e 19 pē. ‘A ia leva ko e 19 ‘oku ‘i ai e Tonga *Side School*, ‘oku ‘i ai mo e fale, *maximum prison* ‘oku ai ke langa, pea mo e ‘i ai leva mo e *beautification*, pea mo e fale ‘o e *Ministry of Land*. ‘Io, pea ‘oku ‘i ai leva pea mo e *vehicle pool* ai ‘oku 5 kilu. Ka ko ‘eku fakaikiiki pē ki ai, kuo u tui ‘e tokoni ia ke ki’i mahino ange e fo’i me’a ko ē ki he *asset*. Kau hiki ā ki he 17. Ko e 17 ‘oku ‘i ai ‘a e ...

**Siaosi Sovaleni:** Ko e ki’i fakatonutonu pē, Sea, vave pē. Fakatonutonu. ‘A ia ko e ‘uhinga pē eni ia, ‘Eiki Minisitā, ko e 20 ‘oku kau ai mo e *new vehicle*. ‘Oku kau mo ia ai?

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Ko ia, ka ko ‘eku fakahoko atú ‘oku ‘ikai te mau fakatau ha *vehicle* kia kimautolu pē.

**Lord Nuku:** ‘Ikai, ka na’e ‘uhinga ‘eku fehu’i ‘aku Sea, ‘eku fakamalangá, ka na’e faka’ikai’i mai ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’alele ai, ka ko ‘eku lave’i, ‘ū Potungāue, ‘i he Polokalama 20, ‘oku ‘i ai e ngaahi me’alele fakatau ai, Sea. Ka na’a ku fiema’u pē ‘e au ia

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Ko e hā e kovi kapau na’e hala pē ‘eku ma’ú, ka u toki vakai hifo ko e ki ai, ‘oku *point five million* ‘oku ‘i ai.

**Lord Nuku:** Tuku ā e fa’a hala e ma’ú, he ko ‘etau talanoa eni he pa’anga tukuhau ‘a e fonuá.

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha. Ko e hā e me’a leva ‘oku ke tokanga ki ai he taimi ni, ki ai?

**Lord Nuku:** Ko ‘eku me’a na’a ku tokanga ko ē ki ai, ko e me’alele he polokalama 20.

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Pea ko e ‘ai e me’alele ke hā.



**'Eiki Minisita Fefakatau'aki:** Ko e hā 'a e fokotu'u?

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** 'E to'o ia mei ai?

**Lord Nuku:** Ko e 'uhinga 'eku fehu'i atú,

**'Eiki Sea:** 'Eiki Nōpele 'Eua, ko ho'o tokangá ki he me'alele? Ko eni 'oku me'a mai e 'Eiki Minisitā Pa'angá, 'oku fa'o ia 'i he polokalama fika 20, 'oku kau ai mo e ngaahi langa kehekehe.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** 5 kilu.

**Lord Nuku:** 'Oku ou lave'i pē 'e au ia, ka ko e me'á he na'a ku fakakaukau, ko e ngaahi me'alele

**'Eiki Sea:** Ko ia ko e 5 kilu, 'oku me'a mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'oku 'i loto hē, fika ko iá.

**Lord Nuku:** 'Io, ko e fika ko ē fakalūkufua na'a ku tokanga ki aí, ki he 177. Ko'eku fehu'i fakamuimui atú

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Ko ia ko e 'ū *project* ia.

**Lord Nuku:** Io, ka na'a ku tokanga au ke ke fakama'ala'ala pehē'i mai. Ka koe'uhi kuo 'osi e me'á ia kuo ke loto koe ke fakapaasi. Ko 'eku fehu'i fakamuimui atu ko ē kia ko é, 'i he fakamatala

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Fēfē ka u ki'i hoko ai leva, 'i he'eku kei manatu'í, hoko ki he 17, he na'a ke fehu'i. 'Oku 'i ai e 38 ai. Ko e 'ai ia, ko e totongi ia ki he ngaahi nō. Pea 'oku 'i ai e ngaahi nō ai ki Siaina 'oku te'eki ai ke totongi mai. 'e he ni'ihi, kapau 'oku ke ...

**Lord Nuku:** 'Oku ou lave'i pē 'e au 'oku 'asi pē ia. Ka ko e 'uhinga 'eku fakamatala atú, 'Eiki Sea, 'oku 'i ai 'a e ngaahi nō'i he Pule'angá 'oku kei mo'ui. 'Oku 'asi 'i he fakamatala pa'anga ko eni ko ē 'a eni ko ē

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Ko ia, *public account*. 'Oku kei falō atu pē e ngaahi fu'u hingoa ko iá.

**'Eiki Minisitā Polisi:** Kau ki'i fakatonutonu atu, fakamolemole 'Eiki Sea. Ka u ki'i fakatonutonu atu.

**'Eiki Sea:** 'Eiki Minisitā Polisi.

**'Eiki Minisitā Polisi:** 'Eiki Sea, ko e fakatonutonú, ko e founga ngāue. Ko e me'a ko ē 'oku lava 'o fokotu'u hení, ko e liliu pē ko e *amendment*, na'a 'ohovalé kuo paasi eni 'o Lao. Ko e tali fehu'i ia ko ení, ko ia ia 'oku fai ko ē 'i he Kōmiti Kakatō, mo e tipeití, 'Eiki Sea. 'Oku totonu ke faikehekehe e Fale Alea mo e Kōmiti Kakato.

**Lord Nuku:** Ko e fehu'í ia 'oku fai mai ia 'e he Hou'eiki Pule'angá, ko 'eku fakamalanga atu pē 'a'aku ia, 'Eiki Sea 'eku ta'efiemālie koe'uhi

**'Eiki Minisitā Polisi:** 'Oku hala e founga, 'Eiki Sea, pea 'oku fokotu'u atu

**Lord Nuku:** Koe'uhi ko 'eku ta'efiemālie ki he ngāue 'oku faí pea kapau leva 'oku pehē

**'Eiki Sea:** 'Eiki Nōpele 'Eua, ko 'etau founa ngāue 'oku pau ke tau muimui ki aí, 'oku 'ikai ke tataki kitautolu 'e ho'o ta'efiemālié. Me'a mai 'i he'etau founa ngāue, ko ho'o fokotu'u ki he Pule;anga, pē 'e hiki pē tukuhifoia 'aitemi ;ihe vouti ko e 'Esitimetri 'a e Minisitā Pa'anga.

**Lord Nuku:** Sai pē ka u faka'osi atu au, Sea.

**'Eiki Sea:** Me' mai.

### **Tokanga ki he ngaahi mo'ua nō e Pule'anga**

**Lord Nuku:** Ko 'eku faka'osi atú 'Eiki Sea, he 'oku 'i ai e ngaahi mo'ua 'i he fakamatala ko eni ko ē, fakamatala pa'angá, ko e mo'ua, 'Eiki Sea, 'oku talu 'ene tu'u, 'i he fakamatala pa'anga 'i he ta'u. 'Oku 'i ai e ngaahi mo'ua ai, 'Eiki Sea, 'oku kau ai e ngaahi mo'ua ko ē na'e me'a mai ki ai ko ē 'a e ngaahi mo'ua nō. Fakamatala Pa'anga, 'Eiki Sea, peesi 36. 'Oku 'i ai e ngaahi mo'ua ai, 'Eiki Sea, 'oku fakafehu'ia he ko e ...

<006>

**Taimi:** 1615-1620

**Lord Nuku** : .. anga 'eku sio ki aí 'Eiki Sea, 'oku ai e ngaahi mo'ua ia 'oku kei hokohoko atu, ko e ta'u eni 'e 10, 'oku ai e ngaahi mo'ua 'a eni ko ē na'e me'a mai ki aí fekau'aki pea mo e nō he tutu ko ia Nuku'alofa.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki** : Sea ki'i kole tokoni pē au ke tokoni atu e Pule'angá. Ko e hā ho'o fokotu'ú, fokotu'u mai ke holoki, 'alu hake ki 'olunga. Ko e malanga'i ia ha taha 'oku 'ikai ko e poini ia.

**'Eiki Sea** : 'Eiki Minisitā, 'oku ou kei fakaongoongo eni ki he Fakafofonga Nōpelé ke me'a mai he'ene fokotu'u.

### **Tokanga ki he ngaahi fika he Patiseti 'oku 'ikai tonu pea 'oku ngāue hala'aki**

**Lord Nuku** : Kapau ...ko 'eku faka-malanga atú Sea, he 'oku 'ikai ma'ala'ala e me'á ni ki he kakai e fonuá. Pea kapau leva kuo loto e Pule'angá ke fakapūlou'i ā e toenga 'o e 'Esitimetri ko eni, 'oku 'ikai ke u loto ki ai. Ko e me'a ia 'oku ou fakamalanga atu aí, he 'oku ai e 'ū fika 'i loto, 'oku 'ikai tonu, pea 'oku ngāue hala 'aki, pea na'e 'i ai e me'a 'oku tonu ke 'oua 'e fai, 'o fakatatau ki he me'a ko ia 'a e 'Eiki Minisitā Sea. Ko e me'a pē ia na'a ku loto ke fakahoha'a atu. He 'oku mahino e pāloti ia 'e mālohi 'a e Pule'angá ia, ka 'oku tonu ke 'atu e le'o e kakaí. Pea kapau ...

**Siaosi Sovaleni** : Kole tokoni pē au Sea ki he Nōpele.

**'Eiki Sea** : Me'a mai Tongatapu 3.

## Fehu'ia pe 'oku vahe'i he Patiseti ha sēnití ke totongi 'aki aleapau mo e *Kacific*

**Siaosi Sovaleni** : Mālō Sea, tapu mo e Feitu'ú na, tapu mo e Fale Aleá. 'E Sea, 'i he laine tatau pē Sea, na'e fie'ilo pē 'e he motu'á ni ia, pē kuo tuku he 'e 'Eiki Minisitā Pa'angá ha sēniti ke totongi 'aki 'a e aleapau ko eni mo e *Kacific* pē ko e satelaité, pē 'oku hangē pē ko 'ene me'a kimu'á, 'oku 'ikai ke 'i ai ha aleapau pehē ia. He ko e 'uhingá pē kapau ko ha *obligation* 'ae Pule'angá, tonu ke fakakau 'i he patiseti. Mālō Sea. Ko e 'eke pē 'Eiki Minisitā pē 'oku 'osi kau ha fo'i pa'anga heni ke totongi 'aki 'a e *agreement* na'e pehē na'e *sign* 'e he Minisitā *Trade*, ko e 'uhingá kapau 'oku 'ikai, pea faka'asi mai hē 'o tānaki atu ki hē. Pea kapau 'oku 'osi 'ai pē iá, pea toki talamai pē feitu'u 'oku 'i ai. Mālō.

**'Eiki Sea** : Ko e tokoni atu pē ki he feme'a'akí. Ko e me'a ko ena 'oku 'asi he Lipooti Fakata'u ko eni 'a e Fale Pa'anga.

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : Ko e me'a kehe ia, 'oku kau pē mo ia he'ena tohi ko eni pea mo e Sea 'o e *PSC* he ngaahi tohi mai ki he motu'á ni. 'E 'oatu pē, 'e 'oatu pē me'a ko ia.

**Siaosi Sovaleni** : 'Ikai, 'Eiki Minisitā hangē ko e me'a 'a e Seá, ko e taimi eni ke tau faka..

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : 'Oku 'asi ia he 'Esitimeti 'a e *Hawaiki* 'a e me'a ko ia na'a ke hanga 'o *sign* ko ē ke totongi 'e he Pule'angá.

**Siaosi Sovaleni** : Ko e 50 miliona ia mahalo 'a Tu'i Uata 'a e 'Eiki Minisitā *Trade*.

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : 'A ia ko ē te mau fua 'e mautolu 'a e me'a na'a ke fai.

**Siaosi Sovaleni** : Mālō 'aupito, pea kapau ko ia, 'oku 'ikai ke to e fiema'u ia ke tānaki 'a e 5 miliona ko ia na'e fakamo'oni ki ai 'a e Minisitā *Trade* pē ko e 4 miliona.

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : Te mau 'uluaki hopo mautolu ai pea toki 'oange ha sēniti ki ai. Mālō Sea.

**Siaosi Sovaleni** : Ko e 'ai pē ke 'ai e sēniti na'a ...Mālō.

**'Eiki Sea** : Hou'eiki, ko e tau Lao eni na'e lau tu'o 2, pea na'e tali tu'o 2, 'osi lau tu'o 3.

## Tokanga ki he sēnití he Patiseti ki ha increment na'e palōmesi ange ki he kau faiako

**Siaosi Sovaleni** : Ko e ki'i faka'osí pē Sea kapau ko eni 'ai ke tau pālōti. Ko e ki'i me'a pē eni ki he Minisitā Pa'angá, pē 'oku 'i ai ha sēniti ke 'oange ki he *increment* ko eni 'a e kau faiako ko eni 'a e Potungāue Akó. Na'e 'ikai foki ke 'oange 'enua *increment* kae fai ko ia 'e sio ki he *PMS*. Ko 'eku 'uhinga pē eni 'a'aku ia pē 'oku 'i ai pē ha *contingency fund*, ko e 'uhingá pē na'a ai ha toki felau'aki kimui, ko e 'uhinga pē ke ..

**'Eiki Sea** : Peesi 145.

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : 'Oku kau ia he *special project* ko ia na'a ke 'eke mai. 'E toki 'oatu ia he lisi ko ia. Ko e taha ia e fo'i *item* 'e taha ai.

**Siaosi Sovaleni** : 'A ia 'oku makehe, 'oku 'ikai ke 'alu ia ki he Potungāue Ako? Ko ho'o me'á ia?

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : Ko e *PMS* 'oku ai hono fo'i *fund* 'ona, 'oku toki 'osi e *assessment* pea toki totongi mei ai.

**Siaosi Sovaleni** : 'A ia 'e ala kau ai 'a e *increment* ko eni na'e *forego* ko ē.

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : 'Oku 'ikai ke 'i ai ha *increment* ia 'i he Pule'anga.

**Siaosi Sovaleni** : 'Eiki Minisitā, na'e 'ikai ke 'oange ha *increment* 'a e kau faiako.

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : 'Oku 'ikai ke 'i ai ha *increment* ia, ko e *PMS* eni ia 'oku lele ai 'a e Pule'angá he taimi ni.

**Siaosi Sovaleni** : 'Ai ke mahino ki he kau faiakó 'oku 'ikai ke 'i ai ha sēniti ia ki he *increment*.

**Veivosa Taka** : Sea ko e ki'i fakatonutonu Sea.

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : 'Oku ke ha'u koe ia 'o feinga'i mai ke tau to e mafuli ki he me'a kimu'á, ki he taimi fuoloá ko e *increment*.

**'Eiki Sea**: Ha'apai 13

## **Tokanga 'oku monuka pea ke tauhi melino mo e ngeia 'a e Fale**

**Veivosa Taka** : Fakatonutonu Minisitā. Tapu pea mo e 'Eiki Seá tapu pea mo e Fale 'eiki ni 'Eiki Sea. 'Oku ou faka'apa'apa lahi 'aupito ki he Feitu'ú na, 'oku ngali ke u lave'i 'oku monuka ho Fale 'eiki, he ngaahi feme'a'aki ko eni 'oku lototonga fakahokó. Pea 'oku ou kole atu Sea ke pukepuke mu'a 'a e melino pea mo e ngeia 'o e Falé ni ka tau hoko atu, ka tau..

**Lord Tu'ilakepa** : Sea fakamolemole atu pē ko e ki'i tokoni atu ki he Fakafofonga ko ena.

**'Eiki Sea** : 'Eiki Nōpele Vava'u, 'oku mahino pē kiate au, ko e taimi ko ia 'oku ke me'a mai aí, 'oku fa'a lōloa. 'Oku 'osi mahino kia au 'a e pōini ko eni 'a Ha'apai 13. Hou'eiki kuo 'osi monuka 'etau Tohi Tu'utu'uní 'atautolu. Ko e 'uhinga pē na'a ku tukuange ai ke mou ki'i me'a maí, 'oku hangē eni ia ha'atau fakamahamaha patiseti, he na'a ku pehē kuo fuoloa 'osi 'a e ngaahi fakakaukau ...

<008>

**Taimi:** 1620-1625

**'Eiki Sea:** .. ka ko eni kei 'omai pē 'ū fehu'i 'o a'u mai ki he momeniti faka'osí.

**Lord Tu'ilakepa:** 'Eiki Sea.

**'Eiki Sea:** Ko e 'amanaki eni ke tau pālōti tu'o tolu e Lao Fakaangaanga ko ení, 'oku kei 'omai pē 'ū fehu'í. Ko e fehu'í ko ia na'e 'omai 'e Tongatapu 3, ko e tali ki ho'o fehu'í te u 'oatu 'e au na'e 'ikai ke 'oatu 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga. Peesi 145, 'oku 'i ai e item ai 'e hongofulu, ko e *salary revision*, ko ia 'oku to'o mei ai 'a e fehikitaki holo he *PMS*. 'Oku 'ikai ke to e 'i ai ha me'a ko e *increment* ... tau hiki eni 'o *BMS*.

**Siaosi Sovaleni:** Kātaki pē Sea ko e 'uhinga 'a e motu'a ni ia Sea, na'e 'ikai ke 'aonga 'a e *increment* 'a e Potungāue Akó ka nau mafuli ki he *PMS* he ta'u hoko maí. Ko e *promise* ia na'e 'angé, ko e 'uhingá pē eni ia 'o kapau 'oku te'eki ke lava e *PMS*, 'oange ā 'enau *increment* na'e ta'ofi. Ko e 'uhinga pē ia hono fokotu'u atú, pē 'e 'ai ā ha ki'i sēniti 'o fakatatali pē hangē ko e me'a ko ē 'a e Minisitā, tali faki pē. Mālō.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Sea, 'e Sea. Tapu mo e Feitu'u na Sea, 'oku taki hala'i tautolu 'e Tongatapu 3. Mahalo ko e talanoa ena ia na'e fai pē ia 'i tu'a, 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē ia 'i he me'a ko eni *PMS* 'a e Pule'angá.

**Siaosi Sovaleni:** Mālō Minisitā. Pau pē na'e 'ikai ke, 'o kapau na'e 'ikai ke ta'ofi 'a e *increment* ko eni 'a e Potungāue Akó, sai pē kuo 'osi lēkooti pē 'etau feme'a'akí. Ko e 'uhinga pē ia e fehu'í 'o kapau 'oku 'ikai ke 'i ai pea 'alu hake. Ka ko ena 'oku ke me'a mai, ka 'oku sai ia Sea mālō.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Sea mahalo ko e me'a pē eni ia na'e 'alu 'o talanoa kia nautolu. Ko e me'a ia 'oku fuoloa ai 'etau fengāue'aki ko ē pea mo,

**'Eiki Sea:** 'Osi fe'unga 'Eiki Minisitā Pa'anga.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Mālō Sea.

### **Pālōti'i 'o tali lau tu'o 3 Lao Fakaangaanga Patiseti 2019/20**

**'Eiki Sea:** Mālō. Kalake, tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o 3 'a e Lao Fakaangaanga ki he fakahū atu e pa'anga ki he ngaahi ngāue 'a e Pule'angá, fakataha mo e ngaahi me'a na'e fakatokanga'i 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga ki he vouti fika 2, kātaki hiki ho nima.

**Kalake Tēpile:** Sea loto ki ai 'a Veivosa Taka, Mo'ale Finau, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Mo'uí, 'Eiki Minisitā Akó, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Fefakatau'akí, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue. Loto ki ai e toko hongofulu mā ua (12).

**'Eiki Sea:** Ko ia 'oku 'ikai loto ke tau tali hono lau tu'o tolu e Lao Fakaangaanga, kātaki hiki ho nima.

**Kalake Tēpile:** 'Ikai ke loto ki ai 'a Siaosi Sovaleni, Samiu Kuita Vaipulu, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'ikai ke loto ki ai e toko ono (6).

**'Eiki Sea:** 'Eiki Minisitā Pa'anga.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** 'Eiki Sea, tapu mo e Feitu'u na. Pea tapu pea mo e Hou'eiki Nōpele, pea tapu pea mo e 'Eiki Palēmia Le'ole'ó kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā. Pehē foki e fakatapu ki he kau Fakafofonga e Kakaí. Ko u fai atu 'a e fakamālō ko eni 'Eiki Sea, 'i he lava 'a e Patiseti e ta'u ko eni 'i he a'u mai ki he 'aho ni kuo laumālie lelei ho Falé 'eiki ke tali 'a e ki'i fokotu'utu'u na'e 'omi pea mo e Pule'angá. Pea neongo pē 'oku ai e taimi Sea mahalo na'e ngali le'o lalahi mei he tēpile ni pea tautautefito ki he motu'a ko eni. 'I ai e kole fakamolemole atu ai Sea ki he Feitu'u na. Ko e mamahi'i pē 'a e fatongiá. Pea ko e motu'a ni 'ikai ke to e 'i ai ha'aku tuli tonuhia ha fa'ahinga me'a. Ka ko ho'omou a'u mai ki he momeniti ko eni kuo mou tali lelei ai 'a e Patiseti. Pea 'oku ai 'a e fiefia lahi he motu'a ni. Fakafeta'i ki he Tu'i e langi faifai pea tau a'usia mai e momēniti ko eni. Fakamālō atu ki he Feitu'u na, fakamālō ki he Hou'eiki. Fakamolemole atu Hou'eiki, pau na'e 'i ai ha ngaahi fakamātatu'a, fakamolemole atu. Pehē ki he tēpile 'a e kakaí, fakamolemole. Ko e anga pē ia e mofi 'o e tipeití 'oku fa'a ki'i tō kehe kae fakamolemole atu. Pea pehē pē ki he 'Eiki Palēmia Le'ole'ó, fakamolemole atu he, pau kuo 'i ai ha tōnounou fai e fatongia ni, 'ikai ke 'i ai ha lelei 'e taha 'e tuku. Ko e 'osi'osingamālie ē pea kapau ko hono, 'oku 'i ai ha me'a kuo tōnounou, fakamolemole atu. Pehē 'a e fakamālō 'oku fai atu ki he Feitu'u na Sea 'i he momēniti ko eni. Mālō 'aupito.

### Palani Fakaangaanga Fakata'u 'a e 'Atita Seniale ki he 2019/2020

**'Eiki Sea:** Hou'eiki, ko 'etau 'asenita 'oku te'eki ai ke 'osi. Kole atu ki he Kalake ke ne lau mai 'a e Palani Fakaangaanga Fakata'u 'a e 'Atita Seniale ki he 2019/2020.

<001>

**Taimi:** 1625-1630

**'Eiki Sea:** ... Kātaki Hou'eiki ko u tui mahalo na'e 'osi lau pē ia ka 'oku kole atu ki he Kalake ke tau pāloti ai pē ke tali 'a e līpooti ko eni.

**Lord Tu'ilakepa:** Sea fakamolemole pē ki he Feitu'ú na he to e tu'u hake.

**'Eiki Sea:** Nōpele Vava'u.

### Kole ke fakatokanga'i Pule'anga fiema'u 'Ofisi 'Atita

**Lord Tu'ilakepa:** Ko 'eku tu'u hake pē au 'Eiki Sea ko 'eku kole pē ki he Minisitā Pa'anga ke ke fakakaukau'i lelei. Meimei ko e ta'u 'e tolu 'o 'eta fengaue'aki mo e Feitu'ú na 'i he taimi na'a ke 'Ateni Seniale ai na'e lahi 'aupito ho ngaahi ngafa fatongia mo e pa'anga na'a ke fiema'u ke vahe'i atu ki he 'Atita Seniale 'i he taimi na'a ke 'Atita Seniale ai. Tuku mu'a e me'a ia 'a e Kōmiti ko eni ko ē fekau'aki pea mo e pa'anga 'a e Fale ni pea ko u kole pē ki he Feitu'ú na ke ke fakatokanga'i ange 'a e potungāue ko eni. Koe'uhí ko ho'o me'a 'ikai mai 'anenaí 'oku ou ongo'i lahi he koe'uhí taimi na'a ta ngāue ai he 2008-2010 na'e kole mai e Feitu'ú na pea nau feinga hoku lelei taha. 'Io ke tali he 'oku 'i ai e ngaahi ngāue 'oku makehe 'a e Feitu'ú na ke fakahoko'aki. 'Aho ni 'oku 'i ai e mātu'a fo'ou 'i ai pea mo e kakai fefine fo'ou, 'i ai mo 'etau fānau fo'ou. Pea

mo e ngāue fo'ou 'oku nau ngāue pea 'oku to e lahi ange 'enau ngāue he taimi ni. Ka ko 'eku kole atu pē ki he Feitu'ú na tau tali pē mu'a tuku atu pē ki ho'o 'aofinima ke ke laumālie lelei ki he potungāue na'e kamata ai ho'o ngāue 'i he fonua ni pea 'oku hā pē ia 'i he ngaahi ta'u mai ko ē ki mu'a 'Eiki Sea. Ka ko u fokotu'u atu ke tau pāloti.

### **Pāloti'i 'o tali Palani Fakaangaanga Fakata'u 'a e 'Atita Seniale ki he 2019/2020**

**'Eiki Sea:** Kalake tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Palani Fakaangaanga Fakata'u 'a e 'Atita Seniale ki he 2019/2020 kātaki hiki ho nima.

**Kalake Tēpile:** Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Sovaleni, Sāmiu Kuita Vaipulu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Vaha'i, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Loto ki ai e toko 16.

**'Eiki Sea:** Ko ia 'oku 'ikai loto ke tau tali 'a e Līpooti Palani Fakaangaanga Fakata'u 'a e 'Atita Seniale kātaki hiki ho nima.

**Kalake Tēpile:** 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

**'Eiki Sea:** Mālō Hou'eiki. Ko e 'aitemi fika 4.2 pea mo e 'aitemi fika 5 te u tōloi ki he'etau fakataha hoko. Tau hoko mai ki he 'aitemi fika 6 ko e ngaahi me'a makehe me'a mai Ha'apai 13.

### **Ngaahi me'a makehe**

#### **Kole 'a'ahi Fale Alea Ha'apai 13**

**Veivosa Taka:** Tapu pea mo e 'Eiki Sea tapu pea mo e Fale 'eiki ni 'Eiki Sea. Ko e ki'i me'a makehe eni ia fekau'aki pea mo e 'a'ahi Fale Alea. 'Eiki Sea ko u kole atu ke ke afeitaulalo ka ke fakangofua ange motu'a ni ke kamata 'ene 'a'ahi 'a'ana ia 'i he 'aho 8 ko 'ene hili pē 'a e 'aho 'a 'Ene 'Afīō pea u lele au mo 'eku kau tangata ke fakahoko e 'a'ahí. 'Oku ke mea'i pē 'Eiki Sea ko motu 'oku lau peau pea mo e ngaahi mātangi ke u tuli kimu'a ka u to e foki mai 'o ma'u e *show* he ko e uike ia 'oku fai ai 'a e 'a'ahi kuo tu'utu'uni he Feitu'ú na ka ko e kole ngofua pē 'Eiki Sea. Mālō.

**'Eiki Sea:** Hou'eiki ko e me'a 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga Ha'apai 13 na'e 'osi tali he Fale ni 'a 'etau ngaahi 'aho ngāue pea na'e fokotu'u ko e 'aho 15 ki he 'aho 25 'o Siulai ko e 'ū 'aho ia 'e fakahoko ai e ngaahi 'a'ahi faka-Fale Alea. Ko u tui ko e me'a ko ē 'oku kole mai 'e Ha'apai 13 kapau 'e tali he Fale ni ke tau faka'atā pē ko fē pē taimi 'oku faingamālie e Fakafofonga ke fakahoko e ngāue ko ení ke tau'atāina pē ki ai 'i ha alea mo e Kalake mo e faingamālie 'a e kau ngāue Fale Alea. 'Oku 'i ai ha to e me'a Hou'eiki he fokotu'u ko eni mei Ha'apai 13. 'Eiki Minisitā Ngōue ?

#### **Fakamālō'ia e Minisita Pa'anga mo 'ene kau ngāue he lava lelei Patiseti ta'u ni**

**'Eiki Minisitā Ngōue:** Fakatapu atu ki he Feitu'ú na 'Eiki Sea Fale Alea 'o Tonga. Fakatapu ki he 'Eiki Palēmia Le'ole'o pea mo e Hou'eiki Minisitā, fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele 'o e fonua pehē foki ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí.

**Taimi:** 1630-1635

**‘Eiki Minisitā Ngoue:** ... ‘a kinautolu ‘a e kau ngāue ‘i he Fale Alea. Sea! Ko u lotu pē ke to’o ‘a e ki’i faingamalie ko eni ke tuku mu’a ‘a e fakamālō lahi ‘aupito, ‘aupito, ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga. Kae pehē foki ki he ’ene kau ngāue. ‘Oku ‘i ai ‘a e kongā ‘oku nau ‘i heni ‘i he ‘aho ni. Koe’uhi ko e ngāue lahi faufau ko eni kuo fakahoko. Pea kuo ma’u ‘a e ola lelei. Pea ‘oku ‘i ai pē mo e fakamālō lahi ki he Hou’eiki Minisitā, mo e ngaahi Potungāue. Koe’uhi ko e faka’ata’atā ko ia ‘a e taimi ‘o e kau CEO. Ke nau ngāue fakataha. Ko e talu eni ‘a e lele ko e māhina eni ‘e fiha, hono fakahoko ‘a e ngāue ko eni. Ka ‘oku fakatokanga’i pē ‘e he motu’a ni, ‘a e kau ngāue ko eni ki he Minisitā Pa’anga. Kae hokohoko atu ‘a e ngāue ko ia ‘i he ‘aho mo e pō’uli. ‘A e feinga ke kakato ‘o lava lelei ‘a e fakahoko fatongia ko eni. Pea mahino pē Sea, ‘i he ngaahi ‘aho ko eni kuo a’u mai ki he alea’i ko ia ‘o e Patiseti, ‘a e tu’unga ko ia ‘oku ‘i ai ‘a kinautolu ‘a e Hou’eiki Minisitā. ‘Emau ongo’i fiemalie ki he ngaahi tu’unga ko ia, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi Patiseti pē ko e ngaahi vouti ko ia ‘a e ngaahi Potungāue ‘oku mau fakahoko fatongia ai. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e fakamālō lahi ‘aupito, ki he ‘Eiki Minisitā pea pehē foki ki ho’o kau ngāue, fakahoko atu ki ai ‘a e fakamālō kiate kinautolu koe’uhi ko e ngāue lahi mo e ngāue lelei hangē ko ia, kuo fakahoko. Pea ko eni kuo a’u ki he tu’unga kuo tali ai ‘a e Patiseti. Ko ia ‘oku ‘i ai ‘a e talamōnū. Pea mo e faka’amu ke hokohoko atu ai pē ‘etau ngāue fakataha ki hono fakahoko ‘ae Patiseti ko eni. Ke lava ‘o hokohoko atu ‘a e fakalalakaka ko ia ‘a hono langa.’a e fonua ki he kaha’u. Mahalo ko e ki’i fakamālō pē ia, ‘Eiki Sea. Mālō.

### **Pālōti’i ke tali hano fakafaingamalie’i taimi ‘a’ahi Fale Alea**

**‘Eiki Sea:** Hou’eiki! ‘Oku mahino pē ‘a e me’a ‘oku me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā. Ka ‘oku fai ‘a e tokanga ki he fokotu’u ‘a Ha’apai 13. Ke tau tali ia kimu’a pea tau mālōlō. Poupou Tongatapu 3. Kalake! Tau pālōti.

Hou’eiki! Ko ia ‘oku lotu ke tau tali ke faka’atā pē ‘a e taimi ‘a’ahi Faka-Fale Alea. Pea ko u tānaki atu ki ai pea mou fakakau mai ‘a e kau ngāue ‘Ofisi ‘i he *constituency* ‘i ho’omou ‘a’ahi Faka-Fale Alea. Ki ha fa’ahinga taimi pē ‘o ka faingamalie ‘a e Hou’eiki. Kātaki ‘o hiki ho nima.

**Kalake Tēpile:** ‘Eiki Sea, ‘oku lotu ki ai ‘a Veivosa Taka, Siaosi Sovaleni, Mo’ale Finau, Samiu Kuita Vaipulu ...

### **Tokanga ki he kau mai kau sekelitali ‘Ofisi Ngaahi Vāhenga fili he ‘a’ahi Fale Alea**

**Lord Tu’ilakepa:** Fakamolemole. Ko e ki’i me’afo’ou eni ia. Kātaki pē ko e ha ‘uhinga ‘oku fakakau ai ‘a e kau sekelitali ‘a e hā ‘o e ngaahi vāhenga?

**‘Eiki Sea:** Ko ‘enau ngāue ke nau tokoni ki he kau Fakafofonga Fale Alea. Pea ‘i he taimi ko ē ‘oku fai ai ‘a e ‘a’ahi. ‘Oku tonu pē ke nau kau mai ki he ‘A’ahi Faka-Falealea.

**Lord Tu’ilakepa:** Sea! Ko u fokotu’u atu ki he Feitu’u na fakamolemole. Tuku pē ke nau nofo ‘o fai ‘enau ngāue ‘i he ngaahi feitu’u ‘oku nau nofo ai. ‘Oku ‘i ai ‘etau kau ngāue ‘i Fale Alea ni.’Oku vahe kinautolu ke nau muimui ‘i he kau Fakafofonga. Ko e fo’i me’a fo’ou ena ‘oku fai ‘i hotau Fale ni Sea. Ka ko u kole atu ki he Feitu’u na.



**‘Eiki Minisitā MEIDECC:** Sea! Ki’i fakatonutonu.

**‘Eiki Sea.** Fakatonutonu mei he ‘Eiki Minisitā MEIDECC.

**‘Eiki Minisitā MEIDECC:** Ko ‘enau ngāue ia Sea. Ke tokoni ki he kakai ‘o e Vāhenga. Ko e taimi ko eni ‘oku mau fononga atu ai, ‘o fe’iloaki mo e kakai ‘o e vāhenga. ‘Oku ‘omai ‘enau ngaahi fiema’u, pea mo ‘enau ngaahi fakakaukau. ‘Oku mahu’inga ‘aupito ke nau ‘i ai nautolu. ‘Ikai ngata pē ‘i he lēkooti ka ‘oku nau fiema’u ke nau femahino’aki mo e kainga. Mālō ‘aupito Sea.

**Lord Tu’ilakepa:** Fakamolemole pē Sea.

**‘Eiki Sea:** ‘Eiki Nōpele! ‘Oku kau pē mo e kau ‘ofisa Fale Alea ‘i he ‘a’ahi Faka-Fale Alea? Ko e tānaki mai eni ‘a e kau ‘ofisa fo’ou ko eni ‘oku tau hanga ‘o ...

**Lord Tu’ilakepa:** Koe ‘uhi ‘oku ‘i ai e taimi ‘oku fekolosi’aki ai ‘i he kau Mēmipa pē. ‘Oku ‘i ai ‘a e ni’ihi ia ‘oku nau fie me’a ki Niua? ‘E ‘ave ai pē ‘a ‘ene sekelitali? Pē ko e folau pē ‘a e ni’ihi ko ē ‘o e Mēmipa ‘o e Fale ni, pea mo e kau ngāue.

**Vātau Hui:** Ko e ki’i tokoni atu pē Sea.

**Lord Tu’ilakepa:** ...hifo ‘a e Feitu’u na. ‘Oku ‘ikai ko ‘eku ‘ai atu kihe Feitu’u na.

**Vātau Hui:** ‘Ikai! Fakamolemole. Fakamolemole pē ‘e Fakafofonga. Laumālie lelei pē. Ko ‘eku ongo Sekelitali. ‘Oku na takitaha pē ‘a Niuatoputapu.

**Lord Tu’ilakepa:** ‘Oku ‘ikai ko ‘eku poini ‘a’aku ia. Ko ‘eku poini ‘aku ia. Fanongo ange ‘a e Feitu’u na.

**‘Eiki Sea:** Fakafofonga ongo Niua! Koe ‘uhinga ‘a e Fakafofonga Nōpele. ‘Oku ‘i ai ‘a e taimi ‘oku kolosi atu ai. Tau pehē pē ko ‘Eua 11 ‘i he ‘a’ahi ...

<004>

**Taimi:** 1635-1640

**‘Eiki Sea:**...faka Fale Alea ‘a Ha’apai. ‘Oku’ikai ke u tui ‘oku fakapotopoto. Ko e taumu’a ke fakafaingofua ‘a e ngāue ‘a ia ‘oku ‘osi mahino pē hou’eiki ko e me’a ko eni ‘oku *common sense*, hoko atu ‘etau pālōti, Kalake.

### **Pālōti’i ‘o tali ke fakafaingamalie’i pe taimi ‘a’ahi Fale Alea**

**Kalake Tēpile:** ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Siaosi Sovaleni, Mo’ale Finau, Samiu Kuita Vaipulu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Nōpele Vaha’i, ‘oku loto ki ai ‘a e toko hongofulu mā ono, (16).

**‘Eiki Sea:** Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he fokotu’u kātaki ‘o hiki ho nima.

**Kalake Tēpile:** ‘Ikai ke loto ki ai ‘a ‘Eiki Nōpele Nuku. ‘Ikai ke loto ki ai ‘a e toko taha (1).

**Eiki Sea**: Mālō Hou'eiki ko e ngata ē 'etau ngāue ki he 'aho ni, 'oku ou fakamālō atu Hou'eiki 'i he lava lelei 'etau 'asenita, Tongatapu 3.

### **Fakamālō ki he ngaahi fengāue'aki kotoa lava ke fakapaasi ai Patiseti**

**Siaosi Sovaleni**: Mālō Sea, tapu mo e Feitu'u na tapu mo e Palēmia Le'ole'o, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Sea ko e 'oatu pē 'a e fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga kae'uma'āā 'a e Kāpineti ngāue lahi ko eni kuo lava, 'Eiki Minisitā Pa'anga toki fakahoko atu ki ho'o kau ngāue fakamālō 'a e Hou'eiki Mmipa ki he ngāue lahi ko eni hono poupou'i 'a e Feitu'u na kae'uma'āā 'a kinautolu ko ena na'a mou fengāue'aki 'i hono teuteu mai 'a e 'Esitimetri, pea hangē pē ko ho'o me'a, mahalo ko e taimi lahi pē ko e 'uhinga pē ko 'etau mateaki'i 'a e ngāue, kā 'oku 'i ai 'a e talamonū atu 'a e ngaahi le'o 'oku ki'i ngali longoa'a mo le'o lahi, kiā ko e 'uhinga pē ko 'etau mateaki'i pē 'a e ngaahi ngāue mo feinga pē na'a 'i ai ha me'a 'e ala tokoni atu ki he Feitu'u na 'Eiki Minisitā pea mo e Kāpineti 'i he fakahoko ko ena 'a e fatongia ma'a hotau fonua.

'E 'Eiki Sea, 'oatu 'a e fakamālō ki he Feitu'u na 'i he tataki lelei 'etau fakataha ko eni 'o a'u mai ki he mōmeniti ni, tatau pē ki he 'Eiki Sea ko eni 'o e Kōmiti Kakato 'a e faifatongia ko eni kuo lava, ko ia pē Sea mālō.

**Eiki Sea**: Mālō hou'eiki, toloi fanongonongo 'a e Fale mou me'a hake ke tau kelesi.

### **Kelesi**

Pea ko e Kelsi 'a hotau 'Eiki ko Sīsū Kalaisi mo e 'ofa 'a e 'Otua ko e Tamai, feohi 'a e laumālie mā'oni'oni ke 'iate kitautolu kotoa 'i he houa ni 'o fai pē 'o ta'engata. 'Emeni.

<005>

## **Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga**



